

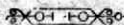

Het Binnenhof en 's Landsgebouwen in de Residentie

<https://hdl.handle.net/1874/234052>

HET BINNENHOF
EN
'S LANDSGEBOUWEN
IN DE
RESIDENTIE

DOOR
JHR. MR. VICTOR DE STUERS

'S GRAVENHAGE
W. P. VAN STOCKUM & ZOON
1891

NN
BOK

NAAR STEDEN

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT

2816 595 3

1963/624

mm 10544

ACS° 3375

T
s-Gravenhage
41
1

HET BINNENHOF

EN

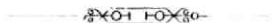
'S LANDSGEBOUWEN

IN DE

RESIDENTIE

DOOR

JHR. MR. VICTOR DE STUERS

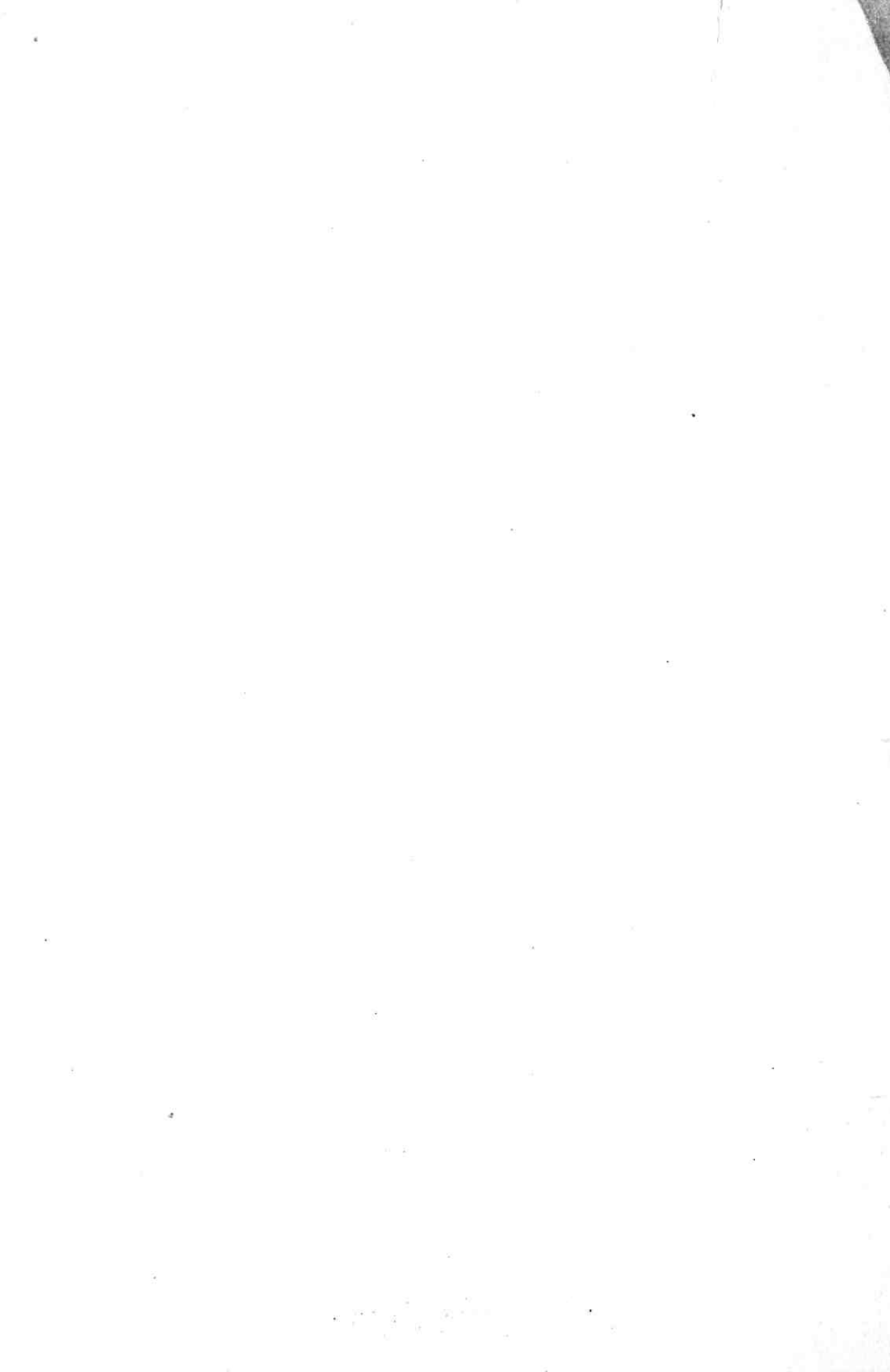

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

'S GRAVENHAGE
W. P. VAN STOCKUM & ZON
1891

overgeplaatst uit
Vakgebiedsbibliotheek

KUNSTHISTORISCH INSTITUUT
DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

„Zeer zeker zijn er in Nederland weinig monumenten van vroegeren tijd, die zoozeer de belangstelling van allen verdienen, als de historische gebouwen aan het Binnenhof.“

Minister HAVELAAR.

In het begin dezer eenw was de administratie, eerst van het graafschap Holland en Zeeland, later van de Republiek geconcentreerd in het Binnenhof, het oude Kasteel der graven van Holland. De Souverein ruimde in de middeneeuwen eenige vertrekken van zijn slot voor de toen weinig omvangrijke administratie in: zoo gaf KAREL DE STOUTE het gebouw dat oorspronkelijk het woonhuis der graven geweest was, aan het door hem georganiseerde Hof van Holland en Zeeland, en daarin is tot op den huidigen dag het Gerechtshof van 's Gravenhage gevestigd. Naar mate de graven van Holland minder vaak in den Haag vertoefden, naar diezelfde mate konden meerdere vertrekken ten behoeve der zich allengskens uitbreidende administraties ingeruimd worden. Ook nadat er geen graven meer waren, doch met tusschenpozen Stadhouders het Binnenhof bewoonden, bleven zich de bureaux in het oude Kasteel uitbreiden, en telkens wanneer tijdens de Republiek een stadhouderloos tijdperk intrad, nam die uitbreiding grootere verhoudingen aan. Zoo werd onmiddellijk na den dood van WILLEM II van de gelegenheid gebruik gemaakt om de vertrekken door de stadhouderlijke familie ontruimd, voor de administratie te bestemmen, en ten koste van de prinselijke

woning de groote Statenzaal van Holland, nu de 1^e Kamer der Staten-Generaal, te bouwen.

Het Binnenhof is de plaats geweest waar uitsluitend de Regeering gedurende de roemrijkste eeuwen onzer geschiedenis zetelde; daar was het dat de Staten van Holland en de Staten-Generaal vergaderden, dat de raadpensionarissen werkten, dat de prinsen van Oranje, de veldheeren en admiralen der Republiek de overwinning op de legers en de vloten van Europa voorbereidden, dat jaren lang de gezanten der vreemde mogendheden het lot der wereld met onze staatslieden beslisten. Voor hem die de geschiedenis van het Binnenhof in bijzonderheden kent is als het ware elk vertrek, elke steen de getuige van eenig belangrijk feit uit onze historie, en is dit complex van gebouwen daarom alleen reeds een hoogst interessant en eerbiedwaardig monument.

Het is zulks nog uit een ander oogpunt, uit dat der architectuur, want het geeft in een klein bestek een staalkaart te zien van hetgeen op het gebied der bouwkunst gedurende eeuwen is gewrocht, en het is een beeld van de decoratieve kunst zooals die zich in Holland ontwikkelde.

De kern van het Binnenhof is het tegenwoordige Gerechts-hof door den graaf van Holland en Roomsche (d. i. Romeinsche) Koning Willem II omtrent 1250 gebouwd, eene constructie reeds daarom de studie van bouwkundigen waardig, omdat het een der allereerste gebouwen in baksteen is, welke op Nederlandschen bodem verzeen. WILLEM II had daarnaast nog een groote zaal gesticht, waarvan alleen de kelderverdieping bewaard gebleven is, omdat zijn opvolger FLORENS V daarover heen een veel grooter en weelderiger zaal bouwde, de tegenwoordige Ridder- of Loterijzaal. Dit bouwwerk omstreeks 1275

opgetrokken vertoont reeds een aanmerkelijken vooruitgang in de behandeling van den baksteen, en zijn thans helaas verdwenen houten kap was een allermerkwaardigste constructie, welke niet slechts den architect der XIIIe eeuw eer aandoet, maar ook den hedendaagschen constructeur tot eer zou strekken. Deze Ridderzaal verdient vrij wat meer de aandacht dan men ten onzent gewoon is er aan te schenken: immers zalen van die afmeting uit een zoo verwijderd verleden zijn uiterst schaarsch, en men kan er tegenwoordig ook in het buitenland nauwelijks hier en daar, zooals te Londen en te Rouaan, eene aanwijzen, welke daarmede in één adem genoemd zou kunnen worden.

De oude Hofkapel welke oorspronkelijk een weelderig versierd bouwwerk was, prijkkende met het overschoon grafmonument van Jacoba van Beijeren, waarvan vermoedelijk de fraaie bronzen beeldjes te Amsterdam in 's Rijks Museum bewaard worden, is na door brand geteisterd te zijn, verminkt, verbouwd en thans schier spoorloos verdwenen. Uit den tijd der Republiek echter zijn meerdere gebouwen nog min of meer geschonden voorhanden; zoo het oude Leenhof van Brabant, het oude kwartier der Stadhouders, waar achtereenvolgens WILLEM I, MAURITS, FREDERIK HENDRIK, WILLEM II, WILLEM IV en WILLEM V, ja zelfs LODEWIJK NAPOLEON verblijf hielden. Uit de verschillende perioden door deze namen aangeduid, zijn nog onderdeelen en decoraties voorhanden. Machtig verheft zich daarnaast de door Post gestichte Statenzaal van Holland (thans 1^e Kamer) en iets verder de zaal der vergaderingen der Staten-Generaal en de in 1697 gestichte Trêveszaal, welke ook den hedendaagschen Nederlander met rechtmatigen trots vervult over de weelde, den rijkdom, den

kunstzin en de grootheid der vaderen. Aan de andere zijde van het Binnenhof getuigt de tegenwoordige Tweede Kamer van de richting welke de kunst nu een eeuw geleden genomen had, en in dat opzicht is dit eenigszins koude gebouw de aandacht waard.

Toen de gebeurtenissen van het laatst der vorige eeuw een geheelen ommekeer in 's lands bestuur hadden te weeg gebracht en de administratie van ons land geconcentreerd, gecentraliseerd en aanmerkelijk uitgebreid werd, kon men met de lokalen welke het oude grafelijk kasteel bevatte, niet meer volstaan, en zoo moesten in den loop dezer eeuw ook buiten het Binnenhof tal van administratiën worden gevestigd in gebouwen welke daarvoor werden aangekocht, doch geen van allen met het oog op de nieuwe bestemming waren gesticht. Zoo zijn thans de Ministeriën van Buitenlandsche Zaken, van Financiën, van Marine, van Oorlog, van Justitie, van Koloniën, zoo is 's Rijks Archief, zoo zijn talrijke andere administratiën en collegiën door de stad verspreid.

Het is er verre van verwijderd dat de toestand dier gebouwen bevredigend zou zijn. Integendeel vele daarvan voldoen zelfs niet aan matige eischen, zoowel wat soliditeit en inrichting als vooral wat de ruimte betreft. Natuurlijk: behalve de Departementen van Waterstaat, van Justitie en van Koloniën, en behalve den Hoogen Raad is geen enkel dier gebouwen althans wat de hoofdzaak betreft voor de tegenwoordige bestemming ontworpen geweest. Het personeel is met de administratie voortdurend uitgebreid, de omvang der archieven neemt sinds 1813 jaarlijks in meetkunstige reeks toe, en de voorzieningen welke

telkens ten koste van relatief groote uitgaven getroffen werden, waren steeds van zoogenaamd tijdelijken aard; de duizenden kleine verbouwingen, uitbrekingen, aanhechtingen van lokalen, inrichtingen van zolders, van boven- en benedenhuizen hebben aanzienlijke sommen verslonden en vaak de stevigheid der oude gebouwen benadeeld. En trots al de uitgaven welke men zich getroostte om de bureaux te vergrooten en uit te breiden, is men er niet in geslaagd overal een bevredigenden toestand te scheppen. Een aantal gewone huizen moest men buitendien langzamerhand in huur nemen, als daar zijn: een huis op den Korten Vijverberg voor bureaux van het Departement van Binnenlandsche Zaken, een huis op de Bierkade voor den Inspecteur van het IJkwezen, een huis op de Varkenmarkt voor het IJkkantoor, een huis in de van Speijkstraat voor den Algemeenen dienst van den Waterstaat, een huis in de Houtstraat voor het Beheer der groote Rivieren, een huis in de Willemstraat voor den Raad van Toezicht op de spoorwegdiensten, een huis in de Frederikstraat voor de Permanente Militaire Spoorweg-Commissie, een huis in de Nieuwe Schoolstraat voor de Normaal-Schietschool, een huis op den Fluweelen Burgwal voor de bureelen der Militaire Inspecteurs, een ander in de Korte Houtstraat voor die van den Inspecteur van den Geneeskundigen dienst der Landmacht, een ander op het Spui voor het bureel voor de Artillerie, een huis op de Groote Markt ten behoeve van het Kantoor van den Waarborg.

Het bestuur van de gebouwen bestemd voor den administratieven dienst is van ouds in éene hand geweest. Toen zij uitsluitend op het Binnenhof gevonden werden, dat is in het oude Hof van den Graaf, werd het gevoerd door de Grafelijkheids Rekenkamer, welke in de XVIIe en XVIIIe eeuwen

werd bijgestaan door een architect met den titel van Controleur.

In deze eeuw werden insgelijks de landsgebouwen in de Residentie in één beheer vereenigd dat onder den Minister van Binnenlandsche Zaken ressorteerde, doch gevoegd was bij de afdeeling Waterstaat, tot dat het eenigen tijd na het optreden van een afzonderlijken Minister voor Waterstaat, Handel en Nijverheid met ingang van 1 Januari 1878 aan dien Minister werd overgegeven.

- Gaat men na hoe dit beheer in deze eeuw gevoerd is, dan moet over het algemeen het oordeel ongunstig luiden. De toevoeging van dit beheer aan den Waterstaat, waarvan het een onderdeel uitmaakte heeft bedroevende uitkomsten geleverd.
- De voorname rede daarvan was, dat bij Waterstaat noodwendig de twee voorwaarden gemist werden, noodig voor een goede behandeling van gebouwen, welke meerendeels en wegens hun oorsprong en kunstwaarde en wegens hun bestemming behooren tot het gebied der Schoone Bouwkunst. Die voorwaarden zijn vooreerst grondige kennis der architectuur en waar het oude monumenten zooals het Binnenhof geldt, der oudheidkunde; vervolgens belangstelling in de geschiedenis der Bouwkunst in het algemeen en in de geschiedenis dezer gebouwen in het bijzonder. Redelijkerwijze mag men niet verwachten deze twee hoedanigheden vereenigd te vinden bij onze waterstaatsmannen, wier opleiding in een geheel andere richting zich bewogen heeft, zoo als blijkt uit de omstandigheid dat aan het hoofd der Afdeeling Waterstaat beurtelings mannen zijn geplaatst, die ongetwijfeld uitgebreide kennis en groote verdiensten hadden, doch oorspronkelijk waren opgeleid als officier der administratie of officier der genie. Ook de ingenieurs van den Waterstaat die jaren lang de landsgebouwen hebben onderhouden, hersteld

of verbouwd, waren als officieren der genie opgeleid, en het zou wel een wonder geweest zijn, indien zij de speciale kennis hadden bezeten, noodig om een omvangrijk en gecompliceerd monument zooals het Binnenhof behoorlijk te behandelen. Zij waren trouwens de eersten om zulks te erkennen, telkens wanneer eenige ingrijpende werkzaamheid van hen werd gevorderd.

Bovenstaande opmerkingen werden meermalen ook in de IIe Kamer der Staten-Generaal gemaakt, wanneer, gelijk vroeger dikwijls voorkwam, over de wanstaltige bouwwerken werd geklaagd welke van wege „Landsgebouwen” werden gesticht.

Zoo zeide Mr. TAK VAN POORTVLIET in 1874 *):

„De wijze waarop de Minister de opdracht (van het beheer der gebouwen aan ingenieurs van den Waterstaat) verdedigde, doet mij genoegen. Zij toont aan, dat hij met mij overtuigd is, hoe verkeerd het is, om den ingenieurs van den Waterstaat het beheer der Rijksgebouwen in het algemeen op te dragen. Staat deze overtuiging ook bij hem vast, dan beschouwt hij de algemeene opdracht slechts als een tijdelijke, dan zal de Minister zeker zoödra mogelijk overgaan tot de toepassing van het juiste beginsel . . . dat het beheer der gebouwen, behoort afgescheiden te worden van dat der Waterwerken en van dat der bruggen en wegen”.

Evenwel in 1878 vertrouwde Mr. TAK VAN POORTVLIET, Minister van Waterstaat geworden, de zaken der Landsgebouwen aan een Hoofdingenieur van den Waterstaat toe.

De toestand was niet beter, toen men ruim dertig jaren geleden op het denkbeeld kwam om tot architect der Landsgebouwen aan te stellen den heer ROSE, een bouwmeester

*) Bijblad 1874-75 bldz. 426.

van wien men zich kort te voren te Rotterdam verhengde ontslagen te zijn. De wanstaltige, ondoelmatige, onstevige doch kostbare gebouwen, welke deze buitengewone middelmatigheid stichtte, zooals de Hooge Raad, het Ministerie van Koloniën, het Magazijn van geneesmiddelen, de ijzeren kap der groote Hofzaal, staan helaas nog daar, en moeten ons tegenover den vreemdeling, en tegenover ieder man van smaak het schaamrood op de wangen jagen. Het is wel een bewijs van onze achterlijkheid, dat in 1860—1862, toen in geheel Europa de architectuur sinds geruimen tijd een hooge trap van volmaaktheid bereikt had, de Nederlandsche Regeering nog zulke ondingen stichtte. Men moet rillen bij de gedachte, dat indien deze architect niet afgetreden ware, hij het *geheele* Binnenhof zou hebben omvergehaald en vervangen door een aantal steenen en ijzeren kasten volgens het model van Koloniën: de ontwerpen voor dit monsterplan waren gereed en zijn nog aanwezig niet alleen op het papier maar zelfs in hout.

Dat zulke zaken konden gebeuren is gemakkelijk verklaarbaar. Zooals hierboven gezegd is, zou men te vergeefs bij Waterstaat specialiteiten voor Schoone Bouwkunst of zelfs belangstelling daarin gezocht hebben; en daarenboven ontbrak elke deskundige voorlichting. Een klasse voor Schoone Kunsten bij de Kon. Academie van Wetenschappen, zooals men die in andere beschaafde landen aantreft, bestond en bestaat niet. Eene commissie van advies voor bouwkundige ontwerpen en monumenten evenmin. In 1875 trad wel als zoodanig het collegie van Adviseurs op, dat in korten tijd ontegenzeggelijk een gunstigen invloed oefende, ook door sommige ellendige ontwerpen te ontraden, doch deze instelling werd weldra weder opgeheven, en sinds dien tijd is er voor den Minister belast met het beheer

der Landsgebouwen geen vaste gelegenheid om deskundige adviezen in te winnen. De toestand is dan ook deze, dat terwijl aan Waterstaat zelf geen deskundige beoordeeling kan geschieden, men geheel afhankelijk is van de inzichten van den bouwmeester met de ontwerpen en hun uitvoering belast, die uitsluitend gecontroleerd wordt ten aanzien van de comptabele zijde der questie. Wil het toeval dat die bouwmeester voor zijn taak berekend is, dan is er kans dat hij behoorlijk werk zal leveren; is hij toevallig een onbekwaam man, zijn gebouwen zullen slecht zijn. Contrôle op de deugdelijkheid der ontwerpen zoowel wat betreft hun doelmatigheid, als het beantwoorden aan de eischen der Schoone Bouwkunst en der geschiedenis is er hoegenaamd niet.

Dit euvel is vooral noodlottig ten aanzien der gebouwen van het Binnenhof. De bijzondere archeologische, historische en architectonische waarde van de meeste dezer gebouwen moest reeds nopen om hier nooit dan na nauwkeurig deskundig onderzoek te handelen. Doch uit een ander oogpunt is aandachtige voorbereiding en voorzichtig overleg hier een vereischte. Deze gebouwen waren en zijn zeer ongelijksoortig en geen van allen is oorspronkelijk bestemd geweest voor de daaraan later gegeven bestemming. Men vindt en vond er prinselijke verblijven uit verschillende eeuwen, feestzalen en galavertrekken, uitgebreide ontvangzalen, conciergerien, militaire wachthuizen, wapenmagazijnen, rechtsgebouwen, kantoren en zelfs eene kapel, alles meermalen ter zake van tijdelijke behoeften vergroot, verkleind, verbouwd; sommige deelen in goeden staat, andere gebrekkig of zelfs bouwvallig. Daarin huizen allerlei administraties, die in den loop der tijden, men weet nauwelijks hoe, ieder een deel in beslag

genomen hebben. Sommige zijn, tengevolge van veranderde toestanden en gebrek aan contrôle ruim gehuisvest, andere bekrompen, nog andere bezetten links en rechts verspreide lokalen. Verschillende lokaliteiten hebben verder een bestemming gekregen welke niet te verdedigen valt, andere, en daaronder soms ruime, staan leeg.

Het is duidelijk dat men, eer men ingrijpende verbouwingen wil uitvoeren waaraan groote uitgaven verbonden zijn, nauwkeurig die verwarde toestanden behoort te onderzoeken, en in bijzonderheden moet nagaan welke de behoeften der verschillende administratiën zijn, die men in dit complex van gebouwen wil vestigen, en op welke wijze, door welke verbouwingen of nieuwe stichtingen men die behoeften het best zal bevredigen. Doet men dit niet, getroost men zich niet de moeite vooraf een goed doordacht algemeen plan vast te stellen, waaraan, zij het ook slechts in een aantal jaren, uitvoering gegeven zal worden, dan stelt men zich bloot aan allerlei misrekening, waarvan de gevolgen zijn geldverspilling, misstanden en geheel onvoldoende lokalen voor de belanghebbende administraties.

Het is nauwelijks te gelooven, en toch is het waarheid dat dit elementaire beginsel niet nageleefd wordt. De geschiedenis der laatste dertig jaren kan aantoonen hoe lichtvaardig met de Landsgebouwen in het algemeen en met het Binnenhof in het bijzonder is omgesprongen en tevens hoe weinig men zich vaak rekenschap heeft gegeven van de eischen welke hier te bevredigen waren.

Hoe Rose het Binnenhof wilde behandelen of liever mishandelen is reeds boven aangestipt. Onder de door hem gestichte gebouwen behoort ook het Magazijn van geneesmiddelen, een groote onoogelijke kast achter het Ministerie van Oorlog. Dit gebouw was bestemd gedeeltelijk voor genoemd magazijn, gedeeltelijk voor het Topographisch bureau. Of die combinatie verstandig was, daarom bekommerde men zich niet. Weldra echter bevond men het tegendeel. Het Magazijn van geneesmiddelen behoorde niet te 's-Gravenhage maar te Amsterdam te staan, om talrijke in het oog loopende redenen in verband met 's lands defensie en met de verzending van geneesmiddelen naar de Koloniën. Voorts was het samenvoegen onder hetzelfde dak van een topographisch bureau met een kostbaren schat van kaarten en documenten, en van een chemisch laboratorium, waar tal van ontplofbare stoffen verwerkt worden, allergevaarlijkst. Het slot is geweest dat men in 1890 een nieuw magazijn van geneesmiddelen te Amsterdam heeft gesticht en dat het Haagsche gebouw taliter qualiter wordt ingericht voor de nieuwe bestemming die men er nu voor gevonden heeft.

Rose was destijds niet de eenige die absoluut koud was voor de historische en monumentale beteekenis van het Binnenhof. Toen de wet van 1 November 1863 het stichten van een paleis voor de Staten-Generaal bevolen had, om „het grondwettig verbond van het Koninklijk Stamhuis met het Nederlandsche volk, waartoe de grondslagen in November en December 1813 gelegd zijn, op waardige wijze te doen herdenken”, meende de Regeering dit edele doel niet beter te kunnen bereiken dan door van het aloude Hof, waarin de Zwijger, Maurits, Frederik-Hendrik en zoovele andere Oranjevorsten geleefd en gearbeid hadden, *tabula rasa* te maken en een prijsvraag uit te schrijven,

om op die door Neêrlands historie geheiligde grondslagen een gewrocht te stichten, dat gelukkig voor de eer van ons land nooit verzeen is. Men staat verstomd wanneer men de koelbloedigheid ziet waarmede de architecten (METZELAAR, ROSE, GODEFROY, VOGEL, GUGEL) plannen inzonden, volgens welke nagenoeg het geheele Hof afgebroken werd. Op al deze plannen werd alleen het Mauritshuis gespaard (waarop GUGEL een verdieping wilde plaatsen) en — risum teneatis — ook Koloniën en de Hooge Raad. Zelfs de Groote Hofzaal (vulgo Loterijzaal) vond niet bij allen genade!

Het was toen een slechte tijd voor het Binnenhof. Bleef het paleisplan buiten uitvoering, hier en daar werden losse grepen gedaan. Zoo kwam men op het denkbeeld om het Stadhouderlijk kwartier, de oude woning der prinsen, te sloopen, waaruit derhalve de bureelen van 's Konings Kabinet vertrekken moesten. Men begon op den Fluweelen Burgwal een nieuw gebouw op te trekken voor die bureelen bestemd, doch toen het gereed was, weigerde de Directeur van het Kabinet halsstarrig het te betrekken. Niets hielp, zelfs niet de valschelijk „pour les besoins de la cause” voorgewende bouwvalligheid van het Stadhouderlijk Kwartier, welke de toenmalige Minister poogde in het ooglopend te maken door onder eenige bogen van de Binnenhof-galerij de lompe houten stutten te doen plaatsen, die men er jaren lang heeft kunnen zien staan. Gelukkig bleef de Directeur weigeren; hadde hij toegegeven, het Stadhouderlijk Kwartier ware weggebroken en vervangen door een bouwsel zooals de Staatsarchitectuur van die dagen er ons helaas zoovele nagelaten heeft. De Minister wreekte zich intusschen op de volgende wijze: hij gelastte der Directie der Landsgebouwen om voortaan

het Stadhoudelijk Kwartier buiten elk onderhoud te laten en derhalve uit het onderhoudsbestek te schrappen. *) Inderdaad is aan dit gebouw, dat inwendig met prachtige gesneden, geschilderde en gestukadoorde zolderingen en lambrizeeringen prijkte, gedurende tien jaren, hoegenaamd geen herstelling uitgevoerd; geen goot is nagezien, geen lei is gespijkerd. Aan alle zijden vertoonden zich lekken, en de concierge van het Kabinet had er op uitgevonden op den zolder, daar waar het water binnen druppelde, hopen turfmolm te leggen om dat water te absorbeeren en het dieper doordringen ervan te voorkomen! Natuurlijk dat toen men in 1881—1882 besloot het Stadhoudelijk Kwartier te herstellen, de verwaarloozing van dit gebouw grooter uitgaven noodzakelijk maakte dan anders het geval ware geweest.

Wat men op de plek van het Stadhoudelijk Kwartier zou hebben te zien gekregen, indien het toenmalig losse denkbeeld tot uitvoering gekomen ware, kan men opmaken uit een ander rijksgebouw dat korte jaren daarna werd gesticht, nl. den vleugel bij het Ministerie van Financiën aan de Parkstraat. Dit gebouw dat een der voornaamste punten der residentie ontsiert, is niet alleen smakeloos, het is zoo prullerig gebouwd dat het stellig binnen een eeuw zal moeten worden afgebroken; en openbare gebouwen behoorden voor langeren tijd bestemd te zijn. Ik heb een opgave van de talrijke gebreken welke aan dezen vleugel kleven, doch zal er maar een paar noemen, die typisch zijn. Toen het gebouw in gebruik genomen zou worden, wenschte een ambtenaar een kast met boeken en archieven te

*) Jaren lang is de Grenadierspoort, een der schilderachtigste gebouwtjes van het Hof, evenmin in het onderhoudsbestek opgenomen geweest. Hier was geen systeem, maar alleen nalatigheid in het spel.

plaatsen: dit moest hem belet worden! Daarop was het huis niet gebouwd! Eindelijk vond men er dit op: men bevestigde de kast met ijzeren stangen, die door het plafond loopen, aan de kap! De ontwerpen waren aan de afdeeling Waterstaat niet onderzocht; wie zou dit gedaan hebben? Van daar dat men vergat een toegang naar het binnenplein te ontwerpen, waardoor de wagens met brandstoffen konden binnen rijden. *) Jaren lang moest het afladen, afwegen en aftellen op straat geschieden. Eindelijk heeft men een doorgang getimmerd. De voorbijganger die bij gelegenheid dat er brandstoffen binnen gereden worden, een kijkje door de geopende deur neemt, zal verbaasd staan over dien doorgang met zijn rails, trapjes, kleppen en valbruggetjes bestemd om midderwijl de circulatie binnen het gebouw te verzekeren. Intusschen is die latere doorgang toch nog zoo onbruikbaar, dat men voort gaat de brandstoffen op straat af te laden! Trouwens de geheele vleugel werd op kosten der gemeente gebouwd, aan wie men dezen last had opgelegd tot vergoeding van een strook gronds die het Rijk ter verbreding der Parkstraat afstond. De stad vertrouwde alles aan een speculatiebouwer toe, en Waterstaat keurde zonder behoorlijk onderzoek goed.

In 1876 echter zou Waterstaat zelf gaan bouwen, en de wijze waarop zulks geschiedde is leerzaam voor de kennis der toestanden. Er stonden destijds op den hoek van Plein en Lange Pooten twee gebouwen: het eerste was het door Huijgens gebouwde huis, dat door hem zelven meermalen als een pronkstuk van architectuur in verschillende talen was bezongen, en inderdaad een fraai specimen van de Nederlandsche bouwkunst omstreeks de helft der XVIIe eeuw vormde. Het andere was een nagenoeg

*) Vóór de opening der Paleisstraat kon geen brandspuit de achterzijde dezer omvangrijke gebouwen bereiken!

gelijktijdig ambassadeurshotel, in gebruik bij het Ministerie van Justitie. Het hoofd van dit Departement vroeg aan Binnenslandsche Zaken, waaronder destijds de Landsgebouwen ressorteerden, om een nieuw Departementsgebouw, en zonder meer werd besloten daartoe de beide bestaande gebouwen te sloopen en op het vrijvallend terrein te bouwen. Men besteedde al vast den afbraak van het Huygenshuis aan en vroeg aan de Kamer een eerste krediet voor een nieuw Ministerie-gebouw op een volkomen in de lucht zwevende begrooting; men ontzag zich daarbij niet een alledaagsch voorwendsel te bezigen en het Huygenshuis als bouwvallig voor te stellen, zoodat afbraak en een nieuwe stichting onvermijdelijk heetten. Toen de Kamer over die bouwvalligheid inlichting vroeg, moest men wel verklaren dat het zoo erg niet was, en toen het gebouw onder de herhaalde mokerslagen eindelijk bezweek, bleek zonneklaar dat op dit punt onwaarheid gesproken was. De Kamer was niet terstond tot het toestaan van gelden te bewegen; verschillende leden wezen op de afschuwelijke gebouwen welke de Regeering allereuwe stichtte en waren huiverig gelden toe te staan zonder zekerheid te hebben dat men iets goeds zoude krijgen. De Minister stelde echter de vergadering gerust door te beloven dat het een monumentaal gebouw zou zijn en dat de plannen aan het oordeel van het collegie van Adviseurs zouden worden onderworpen. Aldus werden de eerste gelden verkregen.

De zaak welke men aanvatte was intusschen geenszins voorbereid: de Hoofd-Ingenieur van den Waterstaat belast met het beheer der Landsgebouwen had te kennen gegeven dat hij zich niet berekend achtte een monumentaal ontwerp te leveren, en vroeg dat hem een bouwkundige zou worden toegevoegd. Daartoe werd aanbevolen en benoemd de heer

Vogel, zonder dat men onderzocht had of de man voor de taak geschikt was. De gelden waren reeds gevoteerd doch het ontwerp en wat erger is de denkbeelden aangaande hetgeen men nu en later doen moest, stonden geenszins vast, zoo weinig dat men het niet eens was of men achter het Ministerie al dan niet een nieuw Kantongerecht zou bouwen. Waarom men er een Kantongerecht wilde plaatsen? Geenszins omdat men — zooals behoord had — een begin wilde maken met een voorziening in den jammerlijken toestand der vier Haagsche rechtsgebouwen (Hooge Raad, Hof, Rechtbank, destijds in een gemeentelijk huis waaruit men kon en weldra zou verdreven worden, en Kantongerecht,) waarvoor geenerlei plan was bestudeerd. Och neen. Men meende wat meer bouwterrein te hebben dan Justitie noodig had, en zoo dacht men, dat daar ook wel een Kantongerecht kon komen. Toen men later het ontwerp voor het Departement wat grooter teekende, ging het Kantongerecht weer in de doos.

Voordat aan den Hoofdingenieur de opdracht gedaan werd om definitieve plannen in te zenden, vond de Minister van Binnenlandsche Zaken goed den chef van Kunsten en Wetenschappen te raadplegen. Deze betoogde dat men hier een grooten hoek van 's Rijks terreinen ging bebouwen, rakende aan die van den Hoogen Raad en van Koloniën, dat deze laatste gebouwen zoo slecht en leelijk waren, dat het de vraag was in hoeverre men met den tegenwoordigen vorm daarvan rekening moest houden, dan wél volgens andere denkbeelden moest ontwerpen, ware het ook dat de uitvoering gedeeltelijk eerst veel later zou plaats vinden. Zoo kon het zijn dat het raadzaam zou schijnen den nieuwen Ministeriebouw langs het Plein vóór den Hoogen

Raad door te trekken, waardoor dit onoogelijk gebouw aan het gezicht en den spot van het publiek zou onttrokken worden; ook de toen nog aanhangige quaestie van een kantongerecht moest in verband met den toestand der overige rechtsgebouwen worden overwogen; eindelijk behoorde in overleg met Justitie een goed doordacht programma van eischen ten behoeve der architecten te worden opgemaakt; in één woord hij adviseerde tot voorzichtige voorbereiding der bouwplannen, vooral ook met het oog op de omgeving en de voorzieningen aan aangrenzende gebouwen noodig. *Men moest niet aan een hoek van de Binnenhofterreinen beginnen, zonder te weten wat men verderop zou doen.*

De Minister beaamde deze denkbelden en droeg dien ambtenaar op die met zijn collega voor Waterstaat te bespreken en hem een gemeenschappelijk voorstel te doen. Doch deze collega vond drie weken later goed van een onbewaakt oogenblik gebruik te maken om den Minister, wien vermoedelijk de zaak niet recht helder meer voor oogen stond, te bewegen, eenvoudig aan den Hoofdingenieur de opdracht te geven om de plannen en aanbestedingsstukken gereed te maken en in te zenden. Nadat deze ingekomen waren, werd daaromtrent — overeenkomstig de belofte aan de Kamer gedaan — het advies van het Collegie van Rijks Adviseurs gevraagd. Toen de heeren ter beoordeeling der ontwerpen het programma van eischen vroegen, waaraan deze moesten beantwoorden, werd hun dit geweigerd. Het bleek dat daarvoor een goede reden bestond: er was namelijk geen program! Men had zich bepaald tot eenig gekeuvel met den Minister en den Secretaris-Generaal van Justitie. De Adviseurs stelden zich nu hunnerzijds met deze heeren in betrekking en schreven hun eischen en wenschen op, en toen bleek het dat

de ontwerpen daaraan geenszins beantwoordden. Uit een architectonisch oogpunt waren zij overigens ellendig: de gevels die VOGEL ontworpen had waren in den geest van de leelijke Koningsstallen die hij eenige jaren later in den Princessentuin bouwde. Het breed gemotiveerd advies van het Collegie was noodwendig zeer ongunstig. Het werd medegedeeld aan den Hoofdingenieur, en deze maakte zich van de zaak af door op de eene helft van de bezwaren niet te antwoorden en op de andere een volstrekt onvoldoende repliek te leveren, waarop de chef van den Waterstaat, oordeelende dat het voldoende was nu de belofte aan de Kamer gedaan *formeel* vervuld was, den Minister voorstelde de ontwerpen en bestedingsstukken definitief goed te keuren. De Minister deinsde echter voor de verantwoordelijkheid terug en ziende dat hij van den chef van Waterstaat geen bruikbare adviezen kreeg, besloot hij de zaken der Landsgebouwen toe te vertrouwen aan den chef der afdeling Kunsten en Wetenschappen. Nu volgde een schier eindeloos gehaspel met de ontwerpen, hetwelk eindigde met het ontslag van den heer VOGEL. Inmiddels drong de Minister er op aan dat de gevoteerde gelden althans voor een gedeelte nog in den loop van het jaar verwerkt zouden worden, want als men voor de tweede maal bij de Kamer kwam, zonder dat de zaak een begin van uitvoering had gekregen, ware deze in staat geweest moeilijkheden te opperen en de gelden te weigeren. Hals over kop werd nu met behulp van den architect PETERS, dien men van het Ministerie van Financiën leende, een ontwerp tot stand gebracht en werd nog vóór 31 December de aanbesteding van de fundering van de helft van het ministeriegebouw gehouden.

Ziedaar in groote trekken de wordingsgeschiedenis van het

Departement van Justitie. Nu de hartstochten bij de stichting daarvan opgewekt, bedaard zijn, wordt erkend dat het zeer gunstig afsteekt bij hetgeen vóór dien tijd van Regeeringswege was gebouwd. Maar men ziet uit de wordingsgeschiedenis hoe slecht de administratie der Landsgebouwen berekend was voor de taak die van haar mocht verlangd worden en hoe van bedaarde studie en voorzichtig overleg geen spoor te ontdekken was geweest.

Het publiek kon in al die miseries niet doordringen, en het liet zich aanvankelijk opzweepen door sommige personen die destijds om redenen van persoonlijk aard, uit camaraderie, uit afgunst, uit godsdienstige onverdraagzaamheid, tegen den chef der afdeeling Kunsten en Wetenschappen een veldtocht ondernamen. Men nam zijn toevlucht tot allerlei laster, men schroomde niet het nieuwe Ministerie van Justitie een gothiek gebouw, een klooster en een kerk te noemen, in de hoop daarmede de papenvrees der naturellen gaande te maken; zelfs de protestantsche architect PETERS werd door velen voor „verdacht” gehouden. Toen deze aardigheden niet best gelukten, legde men er zich op toe te verhalen dat het gebouw schandelijk kostbaar was, en een onverantwoordelijke weelde vertoonde, en men vergeleek daartoe de bouwsom welke nu uitgegeven werd met die waarop het gebouw indertijd door den Hoofdingenieur was geraamd. Indien ik hiervan melding maak, is het om de gelegenheid te hebben den ongunstigen indruk wegtenemen, dien men destijds geheel ongemotiveerd tegen den chef der afdeeling Kunsten en Wetenschappen te weeg bracht, en die bij sommigen nog heden zoo sterk leeft, dat een advies van dien persoon afkomstig met zeker wantrouwen wordt ontvangen. Het is in de eerste plaats onbillijk zonder meer de

primitieve raming van den Hoofdingenieur te vergelijken met de werkelijke kosten van het gebouw van den architect PETERS. De rechtvaardigheid en het gezond verstand vorderen, dat men zich eerst afvraage wat die primitieve raming omvatte (gesteld dat zij bij uitvoering juist ware gebleken). Deze nu was eenvoudig een globale gecubeerde raming van een in de lucht zwevend plan, en betrof uitsluitend den bouw, zonder afwerking noch binnenbetimmeringen. Bij dit gebouw zou, zooals later bleek, geen sprake geweest zijn van een gewelfd onderhuis noch van steenen trappen, zooals de architect PETERS ontwierp tot beveiliging van het archief en voorziening in geval van brand, noch van tal van lokalen en gemakken welke later geleverd zijn. De geheele bouw was overigens niet half zoo stevig en duurzaam ontworpen en eindelijk was er van sierlijkheid geen sprake hoegenaamd.

Die eerste lage raming beloofde derhalve een weinig stevig, bekrompen, ondoelmatig, niet brandvrij en onsierlijk gebouw. De hoogere werkelijke uitgave heeft iets geheel anders bezorgd. Men mag dus niet de kosten van een goed gebouw met die van een slecht gebouw vergelijken. Wil men billijk zijn, dan vergelijke men monumentale gebouwen onderling, en men vergeete niet dat hier de Kamer zelve een monumentaal gebouw had verlangd. Ik heb die vergelijking indertijd elders *) in het licht gegeven, en aangetoond dat terwijl de nieuwe Ministeriegebouwen te Londen per M: f 948 kosten, het paleis van Justitie aldaar f 730, het Archiefgebouw aldaar f 650, de Beurs te Brussel f 621,80, ons Departement van Justitie f 404,60 en met inbegrip van het binnenwerk f 533,20 kost. Nu kan wel toe-

*) Eigenhaard van 1881, blz. 237.

gegeven worden, dat op den prijs van dit gebouw ad f 850.000 iets had kunnen bezuinigd worden, doch veel zou dit werkelijk niet hebben kunnen zijn, indien men althans aan de stevigheid en de doelmatigheid van het gebouw geen afbreuk had willen doen. Men zou iets hebben kunnen bezuinigen op de overigens min kostbare beeldhouwwerken uitwendig, en op het binnenwerk; doch indien die besparing f 15000 hadde bedragen, zou het al wel geweest zijn, en dit verschil is op een totaal van f 850.000 van weinig beteekenis, te minder wijl niet uit het oog mag verloren worden, dat de zoogenaamde weelde bij den bouw van Justitie vertoond, indirekt een weldadigen invloed heeft geoeffend op het bouwvak en op verschillende aanverwante kunstindustrieën, die tengevolge dezer artistieke stichting een duidelijk zichtbare en gelukkige ontwikkeling hebben verkregen.

Doch ik wensch nog iets op te merken, dat ons tot het onderwerp van dit schrijven terug voert. Ten onrechte zou men de moreele verantwoordelijkheid althans van de inwendige weelde van Justitie op de schouders van den chef van Kunsten en Wetenschappen laden. Toen met 1 Januari 1878 het gebouw overging naar het nieuw gevormde Departement van Waterstaat, was het metselwerk van de eerste helft niet eenmaal voltooid; al het verdere, en de geheele inwendige afwerking werd onder toezicht niet van de afdeeling Kunsten en Wetenschappen, maar van Waterstaat uitgevoerd; en als ik zeg „toezicht”, dan gebruik ik een geijkten doch in casu zinledigen term, want het is een feit, dat noch de Minister, noch diens Secretaris-Generaal, noch de chef van Waterstaat ooit gedurende den bouw een voet op het werk hebben gezet, en dat de plannen en voorstellen van den architect nooit meer aan eenig onderzoek,

laat staan aan eenige inkrimping zijn onderworpen geweest. En hoe kon het ook anders? Er was aan het Departement niemand in staat om zulke plannen en voorstellen te beoordeelen. Blijft men derhalve over weelde klagen, men weet nu tegenover wien men zulks hoort te doen.

De Landsgebouwen bleven nauwelijks een paar jaren aan de afdeeling Kunsten en Wetenschappen toevertrouwd en in een tijd toen allerlei omstandigheden het den chef dier afdeeling niet gemakkelijk maakten ingrijpende voorstellen te doen. Hij werd door zekere lieden openlijk en in het geheim uitgemaakt voor een gevaarlijken ultramontaan en voor een geldverkwister, redenen genoeg om den man te wantrouwen; het personeel waarmede gewerkt moest worden, maakte de zaak niet gemakkelijk; de Hoofdingenieur toonde grooten onwil, de zoogenaamde Architect-Ingenieur was een ex-spoorweg-opzichter voor zijne taak ten eenenmale ongeschikt. Desniettemin werden sommige misstanden verbeterd. Aan de schandelijke verwaarloozing van het Stadhoudelijk Kwartier werd een eind gemaakt, de herstelling van den voorgevel van de groote Hofzaal werd met behulp van den Architect Cuypers — het gewoon personeel was daarvoor niet berekend — aangevangen. Van administratieven aard was de zuivering der gebouwen van allerlei dat er niet in hoorde. Bij eene inspectie bleek het dat tal van lokalen en gebouwen werden misbruikt. Men vond er een afdeeling van het Roode Kruis, een afdeeling van den Scherpschuttersbond, een verzameling geraamten en misgeboorten op liquor van een particulier, en vooral vond men er tal van gezinnen, achtergebleven families en kleinkinderen van lang overleden boden en concierges, en zelfs een

koppel verouderde modisten, allen zonder eenigen titel hoege-naamd. Al dat goedje werd niet dan met moeite verwijderd, behalve de familie van een vrouw die voorgaf aan kanker te sterven, doch nu na 14 jaar nog op het Binnenhof leeft, indien ik mij niet bedrieg. Trouwens nadat de gebouwen weder onder Waterstaat zijn teruggekeerd, zijn ook de lodgers langzamerhand teruggekomen, zoodat er thans op het Binnenhof behalve een opzichter en 8 regelmatige conciërges, nog wonen een oud-conciërge, een kamerbewaarder, een titellooze weduwe en 4 boden, van welke sommigen een derisoiere huur betalen; stellig zou een groot aantal der aldus weggeschonken vertrekken best dienst kunnen doen om althans tijdelijk te voorzien in den nood aan bureaux.

Nadat met 1 Januari 1878 de landsgebouwen aan het Departement van Waterstaat waren toegevoegd, dat reeds sedert eenigen tijd ook de gebouwen van Financiën had overgenomen, moest het beheer daarvan geregeld worden, en ook hier bleek hoe weinig stelselmatig men te werk ging. Met de landsgebouwen van Binnenlandsche Zaken had men den zoogenaamden Ingenieur-Architect overgenomen, die ad interim de functies van den afgetreden Hoofdingenieur van den Waterstaat waarnam; met de gebouwen van Financiën kreeg men den architect van het Departement PETERS, die reeds belast was met den bouw van Justitie. Bij ministerieele beschikking van 19 April 1878 werd de dienst over het geheele land zeer onpractisch gesplitst in twee geheel onafhankelijke bureaux, het eerste belast met den aanbouw van nieuwe gebouwen, het andere met het onderhoud. Het eerste werd opgedragen aan den heer PETERS, het andere aan den zoogenaamden Ingenieur-Architect, omtrent wiens onbekwaamheid men geen twijfel koesterde.

Aan het Departement zouden de zaken behandeld worden

door den Raad-adviseur FJNJE, niet uit hoofde van 's mans speciale kennis op het gebied der architectuur, want daarop liet hij zich te recht geenszins voorstaan, maar om hem een werkkring te bezorgen. Toen dan ook later deze Raad-adviseur aftrad, werd hij niet vervangen, en werden de zaken behandeld eenvoudig door de afdeeling Waterstaat, waarin ook op den huidigen dag te vergeefs een specialiteit in architectuur zou worden gezocht, iets dat zeer te betreuren valt waar het geldt het beoordeelen van architectonische zaken en questiën.

Alhoewel nu de heer PETERS was aangewezen voor de stichting van nieuwe gebouwen, werd de eerste nieuwe bouw dien men ondernam, — de transformatie van de Hofkapel en het nieuw Ministerie van Waterstaat — hem onthouden. De man die het „gothiesche ultramontaansche klooster” bouwde, dat het Departement van Justitie moest worden, heette „verdacht”. Men achtte het geen geldverspilling voor dat nieuwe werk een particulieren architect uit Utrecht, den heer NIEUWENHUIZEN te betalen, omtrent wiens bekwaamheid wel niets gebleken was, doch die niet „verdacht” was.

Inmiddels werd de zoogenaamde Ingenieur-Architect ziek en moest men den 18^{den} September 1880 den architect PETERS tijdelijk belasten met het geheele beheer van 's lands gebouwen. Nadat hij dit beheer anderhalf jaar lang op de loffelijkste wijze had waargenomen, kwam zijn collega te sterven. Het ware in het belang van den dienst geweest het beheer in één hand te houden, want de praktijk had reeds geleerd hoe onzinnig het was het onderhoud van een gebouw en het aanbouwen van nieuwe lokalen in hetzelfde gebouw aan twee van elkaâr onafhankelijke bouwkundigen toe te vertrouwen. Doch de heer PETERS was nog steeds „verdacht” en zoo werd bij

besluit van 22 Mei 1882 een nieuwe organisatie ingevoerd met twee van elkaâr onafhankelijke bouwkundigen, later Rijksbouwmeesters genoemd, die elk zoowel den aanbouw als het onderhoud zouden leiden van de hun toevertrouwde gebouwen. De heer PETERS kreeg de Noordelijke provinciën met Gelderland en Utrecht; zijn nieuwe collega de overige.

Op deze regeling werd en wordt herhaaldelijk inbreuk gemaakt. Zoo werd in 1888 aan het 1^e district de provincie Noord-Holland toegevoegd.

Zoo werden aan den Bouwmeester van het 1^e district allerlei gebouwen en ontwerpen in 's Gravenhage en in het 2^e district opgedragen, zooals niet alleen het door hem gebouwde Departement van Justitie, maar ook de bouw van het Postkantoor en de ontwerpen voor allerlei nieuwe gebouwen te 's Gravenhage. Ook werden hem na het eindigen van het werk door den Architect NIEUWENHUYZEN geleverd, op het Binnenhof de verbouwing van het Stadhouderslijk Kwartier en de restauratie van de galerijen toevertrouwd.

Omtrent de grenzen zelve, tot welke zich de werkzaamheid van het beheer der landsgebouwen tegenover de andere Departementen uitstrekt, is evenmin steeds hetzelfde beginsel gevolgd. In het algemeen is aangenomen dat de Minister die dit beheer voert, in den ruimsten zin voorziet in den aanbouw en het onderhoud van al de gebouwen in gebruik bij de Departementen van algemeen bestuur. Toen in 1875 de Minister van Justitie een nieuw Departementsgebouw begeerde en dit buiten „Landsgebouwen” om, door zijn Architect voor de Gevangenissen wilde laten bouwen, verklaarde de Minister van Binnenlandsche Zaken, destijds met het beheer der Landsgebouwen belast, dat deze stichting door hem behoorde tot stand gebracht te worden. In 1880 toen de

Landsgebouwen onder Waterstaat ressorteerden, en de Minister van Binnenlandsche Zaken zijn Departement zelf wilde verbouwen, verklaarde de Kamer zich daartegen, onder opmerking dat die zaak van „Landsgebouwen” behoorde uit te gaan. Zoo ook in 1881 toen de Minister van Binnenlandsche Zaken nieuwe archieflokalen van wege zijn Departement te 's Gravenhage wilde doen inrichten.

In de laatste jaren wordt echter dit beginsel losgelaten. Werd in 1880 het huis van GROEN voor de Rechtbank nog door Waterstaat gekocht, in 1890 werden eenige perceelen achter het gebouw van den Hoogen Raad en het Kantongerecht, benoodigd voor de uitbreiding der Rechtsgebouwen, niet door Waterstaat (Landsgebouwen) aangekocht, schoon die perceelen strekken om in de behoefte der landsgebouwen te voorzien, maar door en ten laste van Justitie. Zoo is onlangs door en ten laste van Binnenlandsche Zaken een huis aangekocht bestemd om te voorzien in de tijdelijke behoefte van een landsgebouw, en om naar men zegt later als landsgebouw blijvend gebezigd en onderhouden te worden.

Er is evenwel voor de handhaving van het beginsel iets te zeggen: wanneer aankoop van perceelen geschiedt van wege dezelfde directie welke de bestaande gebouwen heeft te verbouwen en uittebreiden, kan men zekerheid hebben, dat steeds volgens een goed doordacht plan te werk wordt gegaan. Koopen de verschillende Departementen elk hunnerzijds, dan zou het kunnen voorkomen, dat daarbij niet de gewenschte eenheid van gedachte aangetroffen werd.

In 1879 werd het Binnenhof voor het eerst sinds een eeuw op groote schaal verbouwd. Het Departement van Waterstaat had de aloude Hofkapel aangekocht en verbouwde in dat en

de volgende jaren de geheele strook gebouwen die zich langs den Hofvijver uitstrekt van de vergaderzaal der 1^e Kamer tot aan het Departement van Binnenlandsche Zaken.

De oppervlakkige wandelaar is geneigd deze verbouwing een welgeslaagde te noemen; hij ziet slechts vluchtig het uitwendige, en verheugt er zich over dat de gevels een oud-Hollandsch karakter vertoonen, en dat daaraan, van den Vijverberg gezien, niet het gebrek van eentonigheid aankleeft. Dringt men echter dieper in de zaak door, dan is het oordeel ongunstiger. Ook hier zal het blijken dat het in de eerste plaats ontbroken heeft aan genoegzame voorbereiding.

Bouwt men op een open en ruim veld, dan kan men tot zekere hoogte veilig er op los bouwen, zonder rondom of ver vooruit te zien; blijken later nieuwe lokalen noodig, men kan die allicht nog aanbouwen. Maar waar men te doen heeft met een bouwterrein zooals het Binnenhof, is het geheel anders. Daar moet met elken duim gronds gewoekerd worden, want het terrein is beperkt; daar moet voorts rekening gehouden worden met sommige gebouwen welke men wegens hun kunstwaarde moet of wegens hun geschiktheid kan laten staan. Daar is het derhalve een eerste en voorname plicht vooraf een goed „plan d'ensemble” te ontwerpen, voordat men een greep doet in het geheel. Ware men verstandig te werk gegaan, men hadde vooruit nauwkeurig onderzocht, welke de behoeften waren der verschillende administratien, die ter plaatse of in de nabijheid hare lokalen hebben. Men hadde moeten nagaan hoeveel en welke vertrekken benoodigd waren niet alleen voor het nieuwe Departement van Waterstaat, maar ook voor dat van Binnenlandsche Zaken en voor de 1^e Kamer en zelfs voor het Kabinet des Konings. Daarna

hadde men moeten bepalen, welke oude gedeelten — zooals b.v. de Trêveszaal, de zaal der oude Staten-Generaal enz. — in elk geval behouden zouden worden, en vervolgens een *algemeen* plan samenstellen, zoo ingericht dat elke administratie de benoodigde lokalen op de geschiktste wijze bekwam, hetzij daartoe bestaande lokalen aangewezen en desnoods verwisseld werden, hetzij men nieuwe moest aanbouwen. *Alleen op die wijze kon men zich voor misrekening, voor misstanden en geldverspilling vrijwaren.*

Ongelukkigerwijze geschiedde zulks niet. Er werd maar op los gebouwd. Zoo werd ten behoeve der 1^e Kamer naast haar groote vergaderzaal en haar koffiekamer een 45 M. lange reeks lokalen oostwaarts aangebouwd, die de bovenhelft der Kapel innemen. Onder die lokalen echter strekt zich het Departement van Waterstaat uit en vindt men zelfs een drietal vertrekken bij Binnenlandsche Zaken in gebruik. Onder de vergaderzaal zelve der 1^e Kamer liet men eenige ruime en fraaie vertrekken, welke als aangewezen waren voor den dienst van dit staatslichaam, aan het Kabinet des Konings tot berging van archieven. Eenige jaren later eerst ontdekte men, dat die archieven in het Stadhoudelijk kwartier, waarin dat Kabinet gezeteld is, konden bewaard worden, en zij verhuisden toen daarheen. Nu werden in die zalen archieven van het Departement van Oorlog gebracht, die dusverre in het Departement van Buitenlandsche Zaken gelogeerd hadden en hier evenmin op hunne plaats waren. Eindelijk zijn in 1890 ook deze archieven vertrokken en thans worden die zalen in orde gebracht, doch welke bestemming men aan die lokalen zal geven, dat is eerst onlangs onderzocht en zonder resultaat, zoodat die bestemming nog niet is vastgesteld. Dit toont wel hoe lichtvaardig men indertijd

handelde. Het is waarlijk treurig, dat op het Binnenhof, waar zooveel gebrek aan plaats is, men tengevolge van gebrek aan tijdig overleg groote ruimten verspilt. Hadde men bij de verbouwing der Hofkapel op de hierbedoelde lokalen gelet, men zou die b.v. hebben kunnen bestemmen voor de bibliotheek der 1e Kamer, en voor anderen diensten van dit collegie, en in verband daarmede een goed deel der Kapel aan het Departement van Waterstaat kunnen toevoegen.

Die ruimteverspilling is vooral kennelijk in het Stadhoudelijk kwartier. Voor den dienst van 's Konings Kabinet, dat vroeger één, nu drie verdiepingen bezit, zijn thans veel te veel vertrekken ingeruimd; zonder bezwaar hadde men sommige aan de 1e Kamer kunnen geven, en in verband daarmede aan de oostzijde der 1e Kamer, waar de twee Departementen van Binnenlandsche Zaken en Waterstaat elkaar verdringen, voor deze ruimte kunnen winnen.

Doch aan dat alles is niet gedacht, ook niet toen het geheele Stadhoudelijk Kwartier in- en uitwendig werd geres taureerd en verbouwd. In de verste verte heeft men ook niet nagegaan of de terreinen welke Binnenlandsche Zaken behield, zouden toelaten aldaar de voor dat Departement vereischte lokalen te plaatsen. Toen dan ook korte jaren daarna het bouwen van een nieuw Ministerie van Binnenlandsche Zaken overwogen werd, kwam het voor, dat die terreinen onvoldoende waren, en rees het denkbeeld om tegenover dat Ministerie, achter Koloniën een annex te bouwen, dat hetzij met een brug, hetzij met een tunnel met het hoofdgebouw in verbinding gebracht zou worden. Wederom later en nog zoolang niet geleden, toen het plaatsgebrek bij Waterstaat nijpend werd, overwoog men om dat langs hemelsche of

onderaardsche wegen te bereiken annex dubbel zoo groot te maken, ten einde ook Waterstaat te helpen aan de ontbrekende bureaux. Gelukkig zag men nog tijdig in dat een gebouw op die plaats zoowel de onvermijdelijke uitbreiding, herstelling en inrichting van het Gerechtshof als de stichting van een Rechtbank onmogelijk zou maken; want ook het huis GROEN VAN PRINSTERER, waarin de Rechtbank zetelt, en omtrent welks geschiktheid in 1880, toen de goedkeuring van den aankoop daarvan ad f 73000 moest verkregen worden, men niet genoeg officieelen lof kon spreken, is nu officieel volkomen ongeschikt verklaard. Eigenlijk had men ook wel mogen overwegen of het nieuw te bouwen Departement wel juist voor Waterstaat het geschiktst was; niet alleen zou men dan hebben bevonden, hetgeen men kort na de ingebruikneming ontdekte, dat het gebouw voor dit ministerie te klein was, maar ook dat het twee groote weelderige lokalen zou bevatten (de Trèveszaal, en de zaal der oude Staten-Generaal) waaraan het hoegenaamd niets zou hebben, en waarvoor een ander Departement (dat van Buitenlandsche Zaken) een passende bestemming hadde kunnen vinden. Thans doet de eene zaal nagenoeg nooit dienst, en dient de andere tot doorgang. Buitenlandsche Zaken zou voor diplomatieke receptien en bijeenkomsten er een gewenscht gebruik van kunnen maken.

Getroostte men zich de inspanning niet, deze principieele vraagpunten na te gaan, de technische uitvoering van de losweg ontworpen nieuwe gebouwen, werd evenmin onderzocht. En inderdaad, wie zou dat onderzoek hebben ingesteld? men kan niet vergen dat de Minister — ook al ware hij niet waterstaatsman, maar bouwkundig ingenieur of architect — persoonlijk

de bijzonderheden van ontwerpen nagaat, of de lokale toestanden der oude Binnenhof-gebouwen bestudeert. Doch aan het Departement was er geen ambtenaar, die daarvoor berekend was of zich als een specialiteit in architectuur of kennis van het Binnenhof hadde willen uitgeven; en het trof dat het collegie van Rijks-adviseurs juist in die dagen toen het goede diensten had kunnen bewijzen, werd afgeschaft. Juist toen was het gemis van een archaeologische commissie te betreuren. Men ging de aloude Kapel ontmantelen, ontgraven en doorzoeken. Op die plek meende men dat Oldenbarnevelt begraven was, doch men wist dat daar een aantal graven en gravinnen welke over Nederlandschegewesten geregeerd hadden, den doodsslaap sliepen. Ergelijk is de manier geweest waarop het onderzoek der rustplaatsen van deze oude landssouvereinen plaats vond. Eenige genoodigden en een aantal „badauds” woonden nieuwsgierig de ontgravingen bij, als gold het een loutere aardigheid. Wel had de Minister Mr. VEEGENS, griffier der Kamer, uitgenoodigd een relaas van de bevindingen op te maken, doch verder was voor niets gezorgd van hetgeen noodig was, om aan zulk een onderzoek den wetenschappelijken ernst te geven, die alleen het kon wettigen. Aan een teekenaar die de ontdekkingen in teekening zou brengen, aan een photograaf die er lichtdrukken van zou nemen, aan een medicus die den aard der te vinden lijken zou determineeren, had de Regeering niet gedacht *); de nieuwsgierige menigte gaapte de stoffelijke overblijfselen der oude landsvorsten aan, en van Rijkswege werd de kist waarin het gebalsemd lichaam van een onzer hertogen eenige eeuwen lang merkwaardig goed gebleven was, met alcohol begoten, zoodat

*) Schrijver dezer regelen zorgde gelukkig privatim voor teekeningen en photographiën.

het, naar mij een deskundige verzekerde, thans wel tot dril zal zijn vergaan. Ik herinner mij nog levendig hoe verontwaardigd wijlen Prins Alexander over dit alles was: „als het Vorsten gold die vijftig jaren geleden overleden waren,” zeide hij mij, „zou men hun lijken niet met zoo weinig eerbied behandelen en aangapen; met welk recht doet men het met de overblijfselen van Vorsten die vijf honderd jaren geleden overleden zijn?” en inderdaad zulk een grafopening is alleen dan oirbaar, wanneer niet alledaagsche nieuwsgierigheid, maar wetenschappelijke ernst daarbij op den voorgrond staat.

Ook bij de goedkeuring der bouwplannen ware een wetenschappelijk advies geenzins overtollig geweest. In werkelijkheid vond geen ernstig onderzoek der ontwerpen plaats, en de nadeelige gevolgen dezer leemte bleven dan ook niet uit.

Het is niet mogelijk zonder uitvoerige teekeningen een volledige kritiek van hetgeen tusschen 1^e Kamer en Binnenlandsche Zaken gebouwd en verbouwd werd, te leveren. Doch enkele punten kunnen ook zonder plannen besproken worden.

Een der hoofdfouten welke bedreven zijn, is het aannemen van een verkeerde vloerhoogte voor de lokalen der bovenverdieping, welke ten behoeve der 1^e Kamer ten O. van deze en in de Kapel zijn aangebouwd. Deze lokalen zijn wat de eerste betreft, van de fundeeringen af geheel nieuw; die welke thans in de kapel gevonden worden, zijn getimmerd binnen de hooge ruimte dezer kerk, welke eenvoudig bestond uit vier muren en een zeer hooge houten kap in den vorm van een tongewelf. Om de hoogte te bepalen, waarop men de bovenverdieping zou plaatsen, had men de keuze tusschen twee uitgangspunten in de bestaande 1^e Kamer zelve: de

vloer van de bovenverdieping der bestaande gaanderij aan de zijde van het Binnenhof, dagteekenend van 1639, ligt namelijk lager dan die van de groote vergaderzaal welke op grootscher voet in 1652—1658 gesticht werd. Het gezond verstand schreef voor deze laatste hoogte aan te nemen ook voor de nieuwe lokalen. Vooreerst omdat zoodoende de leden der Kamer „de plein pied” uit hunne vergaderzaal en koffiekamer in al de overige vertrekken konden komen, terwijl het van geringe beteekenis was of men dit kon doen van de gaanderij uit, die slechts voor ondergeschikte diensten bestemd is. Maar er pleitten voor die keus nog gewichtiger redenen. Het plan was om de grondverdieping in de Kapel te bestemmen voor een brandvrij archief ten behoeve van Waterstaat, en om die verdieping met steenen gewelven te dekken. Men behoeft geen technicus te zijn om in te zien dat, waar men gewelven moet slaan, vooral over lokalen die zoo hoog mogelijke archiefkasten moeten bevatten, het zaak is de grootst mogelijke hoogte tusschen vloer en gewelfskruin te verkrijgen, want hoe lager het gewelf valt, hoe minder hoog de kasten zullen zijn, en hoe minder archief geborgen zal kunnen worden. Ter wille der gewelfde archieflokalen was de keus van het hoogste peil voor den vloer der bovenverdieping derhalve als het ware aangewezen.

Evenwel . . . de architect koos het lager peil, dat van de in het gebruik ondergeschikte Binnenhof-galerij. Het gevolg is geweest: *a* dat de archieflokalen te laag zijn en derhalve minder kunnen bergen dan anders het geval ware geweest; *b* dat daarentegen de seetiekamers en bureaux op de bovenverdieping veel te veel hoogte bekwamen, zoodat men onder de oude kap der kapel allerlei dubbele zolderingen moest timmeren, waar

men anders, bij name ten behoeve der bibliotheek een uiterst passend, smaakvol en min kostbaar gebruik hadden kunnen maken van het hestaande houten gewelf der oude, na den brand van 1644 herbouwde kap der kapel; *c* dat er tusschen de vergaderzaal en koffiekamer en al de nieuwe vertrekken geen andere communicatie is dan langs een smal deurtje en een halsbrekend kippentrapje; *d* dat ook een der deuren waarmede men uit het lage gewelfde archief lokaal treedt, zoo laag is, dat men het hoofd tegen den bovendorpel stoot.

Hoe de architect er toe gekomen is zoo onpraktisch te werk te gaan, laat zich wel bevroeden. Denkelyk is hij bewogen geworden door den lust om de rij vensters der Binnenhof-galerij op dezelfde hoogte langs den geheelen gevel tot aan den ingang van het Ministerie van Waterstaat door te trekken. Alsof dit den doorslag had mogen geven, waar zoovele praktische eischen in het spel waren, en alsof de schilderachtigheid van het aanzien der gevels niet veeleer er bij hadde gewonnen, indien de bovenramen der Kapel iets hooger waren geplaatst geworden. Bezieet men nu de Kapel, dan zal men opmerken dat de benedenvensters zeer laag bij den grond en kleiner zijn dan die der bovenverdieping, hetgeen reeds niet fraai staat; en voorts dat boven deze laatste ramen en onder de dakgoot een onoogelyk kale en hooge strook metselwerk zich vertoont, welke de dubbele zolderingen bevat „en déses poir de cause” aangetimmerd. Hoeveel beter ware het voor den inwendigen dienst en voor den uitwendigen welstand geweest, zoo men beide verdiepingen hooger opgetrokken had!

Onoordeelkundig is ook het bouwen van een onnoodige nieuwe trap vlak tegen en achter de bestaande trap van PIETER POST; en hoe smakeloos en onconstructief is deze nieuwe

trap gemaakt! de bogen welke op de zuilen rusten zijn slechts gedeeltelijk van steen; de helft dier bogen is zamengesteld uit latwerk met een laag kalk en gips overtrokken!

De conciërgewoning, welke om gemakkelijk te begrijpen redenen beneden bij den ingang behoorde te zijn, is op de tweede bovenverdieping aan den Vijverkant zoover mogelijk van den ingang verwijderd en de nieuwe trap voerende naar een der kamers van den conciërge is zoo aangelegd, dat men bij een acrobaat les moet nemen om die zonder gevaar te bestijgen.

Kon men in de bijzonderheden van dit bouwwerk treden, kon men de zuiver artistieke details bespreken, de lijst der verkeerdheden welke hier tengevolge van elk gebrek aan behoorlijk onderzoek der plannen en teekeningen bedreven zijn, zou een zeer lange worden. Zoo zou er op te wijzen zijn dat de profielen, overigens alle in hout en gips nagebootst, uiterst smakeloos zijn, en het is juist aan de fijne profileeringen dat men den artistieken architect herkent. De schoorsteen, de deurbekleedingen in nagebootst eikenhout, de plafondversieringen, de trappen zoowel van de nieuwe lokalen der Eerste Kamer als van Waterstaat, zouden den toets van een artistieke kritiek niet kunnen doorstaan. Middelmattiger werk is nauwelijks aan te wijzen. Zelfs waar men goede bestaande elementen voor zich had, werd daarmee niet te rade gegaan. De vensters der Trèveszaal waren voorzien van nog oorspronkelijke ruiten, welke — een voor het einde der XVIIe eeuw ongewone weelde — bestonden uit geslepen (bisauté) kristallen platen. Insteede van deze ruiten te eerbiedigen, werden zij allen weggeworpen en vervangen door gewone glazen, welke een paar centimeter grooter zijn! Stoorde

men zich niet aan den oorspronkelijken vorm der vensters, de architect NIEUWENHUIJZEN stoorde zich evenmin aan den stijl van het gebouw der Trèveszaal. Dit gebouw in 1697 gesticht vertoonde aan den Vijverkant een eenvoudigen niet versierden gevel, overeenkomstig den smaak van de Architectuur in dien tijd. Waar het een *restauratie* van het Binnenhof gold, hadde de bouwmeester dit moeten eerbiedigen; in stede daarvan ontwierp hij voor deze zaal van 1697 den tegenwoordigen gevel, welke een — overigens in de bijzonderheden mislukte — nabootsing is van een gevel van 1630, dus uit een zeventig jaren vroegere periode. Tevergeefs vestigde ik daarop indertijd de aandacht van den toenmaligen Minister van Waterstaat; de belangstelling in het Binnenhof was niet levendig genoeg om daarop te letten.

Dit bleek ook toen omstreeks dienzelfden tijd de gevel van het Stadhoudelijk kwartier gerestaureerd werd. De noordelijke helft van dien gevel, kenbaar aan de grootere steenen, dagteekent uit het begin der XVIe eeuw en was ten allen tijde voorzien van steunbeeren. Het overige is uit den tijd van FREDERIK HENDRIK. Geheel onnoodig bouwde men ook hier — „voor de symmetrie” — steunbeeren die er nooit geweest zijn. Daarentegen weigerde men boven de steenen poort een eigenaardige steenen lantaarn te herstellen, welke er blijkens oude teekeningen gestaan had. De onkunde van den zoogenaamden Ingenieur-Architect en het gemis aan deskundig toezicht bleek treffend, juist bij de herstelling der historische, in haar soort sierlijke Stadhouderspoort. Hier had men nu letterlijk niets te doen, dan de nog aanwezige vergane steenen domweg te copieeren, doch zelfs daartoe bleek men niet in staat; men gaf zich geen rekenschap, dat de gebeeld-

houwde bladeren welke op den boog liggen, oorspronkelijk gekapt waren in de steenen zelve, waaruit de boog is samengesteld, iets dat op constructieve gronden eene noodzakelijkheid is. De nieuwe bladeren bestaan uit losse stukken die met cement aan den boog geplakt zijn! Eenmaal zullen zij den voorbijgangers op het hoofd vallen.

Hetzelfde gebrek aan onderzoek en voorafgaande kritiek valt te noteeren bij de inwendige restauratie van het Stadhoudelijk Kwartier, alhoewel deze over het algemeen gunstig afsteekt bij die van andere gedeelten van het Binnenhof. De gaanderij aan de zijde van het Binnenhof door FREDERIK HENDRIK gebouwd, prijkte met een houten zoldering in vierkante vakken verdeeld; de vuurroode grond was met zeer sierlijke figuren in goud beschilderd; van daar dat deze ruime gang, die toegang gaf tot de statievertrekken der Stadhouders, de „roode galerij” heette. Een viertal vakken was nog aanwezig en gemakkelijk hadde men de ontbrekende kunnen bijwerken. Insteede daarvan heeft men alles vervangen door een gestukaard plafond.

Intusschen hiervan merkt het groote publiek niets. Maar wat niet onopgemerkt kan blijven, is de ongelukkige gedachte welke men — alweer bij gebrek aan onderzoek — heeft laten verwezenlijken, om immediaat boven de plek waar Zijne Majesteit onze geëerbiedigde Koning, wanneer Hoogstdezelve éénmaal 's jaars, Zijne getrouwe Staten-Generaal gaat toespreken, omstuw door Zijn grootwaardigheidsbekleeders, begroet door een gemengde commissie uit de Kamers in groot gala, uit de luisterrijke glazen koets stapt, — om juist boven die plek zes onverholen het woord moet er uit . . . zes onverholen secreten uit te bouwen! Als er één hoek op het Binnenhof is,

waar die architectonische dingsigheden hadden moeten vermeden worden, dan ware het dunkt mij deze.

Men verwijte niet aan mij dat hier de Koning wordt ter sprake gebracht, maar aan de Regeering die zonder onderzoek plannen deed uitvoeren, welke zulke misstanden bevatten. Wil men weten hoe men in Engeland handelde? Daar heeft men voor de „Royal entrance” van het Parlement een portaal gebouwd versierd met een toren ter hoogte van eventjes 103 M. Ik erken dat wij het op het Binnenhof met wat minder weelde konden stellen; maar tusschen den Londenschen „Victoria-tower” en de zeer intieme balcon van het Binnenhof is het verschil te groot.

Een treffend bewijs der nadeelen van het ontbreken eener leidende gedachte en van vooruit beraamde en goed overwogen plannen levert de geschiedenis van 's Rijks-telegraafkantoor op het Binnenhof. Aanvankelijk werd dit gevestigd in een paar lokalen bij het torentje. Eenige jaren later bracht men de zaak 50 Meter verder over, naar het vroeger gebouw van den Hoogen Raad in het zoogenaamde Helletje, hetgeen natuurlijk kosten veroorzaakte. Laat het zich nog verklaren dat men de telegraaf niet in het hoofdgebouw van Binnenlandsche Zaken wilde behouden, ik heb nooit de mysterieuse redenen van staat kunnen ontdekken, welke beletten die inrichting te laten in het tweede logies waar zij gehuisvest was. Een paar jaren later, in 1878, werd bepaald dat het telegraafkantoor zou overgaan wederom 50 meter verder naar het voormalig Geldkantoor, waar sinds lange jaren het Kantongerecht op voldoende wijze gezeteld was. Met groote kosten had die overbrenging plaats, en werd het Kantongerecht gedreven naar een allerongelukkigste tweede bovenverdieping

aan de noordzijde der groote Hofzaal, zeker de ellendigste plek die men had kunnen bedenken. Men zegge niet dat men twee der kamers van den ouden Hoogen Raad waaruit de telegraaf geamoveerd werd, noodig had om er het bureau van een der Rijksbouwmeesters te plaatsen. Indien aan dit bureau de vertrekken ten noorden der groote Hofzaal gegeven waren, waarheen nu het Kantongerecht moest trekken, hadde men zonder een cent uit te geven die bureaux geholpen. Nu werden geheel onnoodig belangrijke sommen verkwist met dit resultaat dat de telegraaf een veel te ruim en het Kantongerecht een allerongeschiktste lokaliteit bekwam.

Weder eenige jaren later, in 1887, verhuisde het telegraafkantoor voor de 4^e maal en wel naar de Prinsenstraat, en nu werd het Kantongerecht met nieuwe groote kosten teruggebracht in hetzelfde gebouw waaruit het geen tien jaren vroeger verdreven was!

Soortgelijke voorbeelden van geldverspilling ten gevolge van gemis aan goed bestudeerde en vastgestelde plannen zouden gemakkelijk te vermenigvuldigen zijn.

Het feit is te betreurenswaardiger, wijl de gelden die aldus worden vermorst, zoo goed te stade zouden gekomen zijn om op andere punten dringend noodige voorzieningen te treffen, welke jaar in jaar uit achterwege blijven.

Zoo wordt sinds lange jaren aan de om hun hooge oudheid merkwaardigste gebouwen van het Binnenhof, de groote Hofzaal en de daarachter gelegen gebouwen van graaf Willem II, letterlijk geen herstelling uitgevoerd, dan in sommige der lokalen welke de rechterlijke macht in gebruik heeft. Jaren lang bleven gaten in een verrotten vloer van den publieken doorgang ongesloten; en in de lokalen waarin het publiek of de raadsheeren niet komen en die toch voor de architectuur zeer merkwaardig zijn, is de

verwaarloozing absoluut. Zij zien er dan ook uit als echte Augiasstallen en bouwvallige nog wel. Indien men zich slechts de moeite getroost had, vooraf een algemeen goed bestudeerd herstellings en verbouwingsplan te maken, zou men met de gewone jaarlijksche onderhoudsgelden sinds 20 jaren dat ik het Binnenhof dagelijks betreed, ik zeg niet alles, maar stellig zeer veel grondig en voor goed hebben verbeterd. Maar zulk een plan is er niet. Van daar dat toen ongeveer 15 jaren geleden de zoldering van de Rolzaal, het oude woonvertrek der graven van Holland, na een brand in 1507 door PLUMOEN hersteld, doch later verknoeid, werd afgebroken en vernieuwd, deze vernieuwing geheel in strijd met den stijl van het gebouw en de bestaande oude teekeningen werd uitgevoerd. Ware een goed plan gereed geweest, deze vernieuwing hadde met dezelfde moeite en voor hetzelfde geld definitief en behoorlijk kunnen zijn. Nu zal bij een restauratie welke toch niet kan uitblijven, alles weêr overgedaan moeten worden!

Zulk een deugdelijk overwogen „plan ensemble” is ook nuttig om te weten wat men *niet* moet doen. Bij voorbeeld in het geval van den Hoogen Raad. In 1881 is dit monstrum onderzocht. De herstellingen werden toen op f 54000 geraamd, waarvoor men echter geenerlei verbetering in de ellendige indeeling noch in het uiterlijk aanzien zou verkrijgen. De Rijksbouwmeester PETERS, de Ingenieur HUBRECHT en de Hoofdingenieur MAZEL rieden dan ook aan, het gebouw in beginsel te veroordeelen en in afwachting van een toch binnen betrekkelijk korten tijd onvermijdelijke nieuwe stichting, daaraan alleen het hoog noodige ten koste te leggen.

Later is een andere berekening der herstellingen ad f 35000 gemaakt, en op grond dat de Voorzitter van den Hoogen Raad

verklaarde dat het gebouw uitstekend is voor den dienst, schijnt thans in strijd met de technische adviezen in overweging de som van f 35000 in verschillende termijnen daaraan ten koste te leggen. Ik behoef mij denkelijk niet een zeer lang leven toe te wenschen, om getuige te zijn van wederom veranderde inzichten en van een slooping of althans radicale verbouwing van dit monsterlijk bouwwerk, dat — ik zeg niet in groote landen zooals Frankrijk, Engeland, Pruissen of Oostenrijk — maar zelfs in kleine zooals België en Beijeren, — reeds lang ware geamoveerd. Ten onzent is de kunstzin te weinig ontwikkeld, dan dat men *daarop* zou mogen rekenen om het sloopen van den Hoogen Raad een feit te zien worden. Maar men zal daartoe ongetwijfeld wel moeten komen, wanneer men de hand zal slaan aan de inrichting en stichting van de noodige rechtsgebouwen, waarvoor de aangewezen plaats tusschen den Hoogen Raad en de Hofspuiport schijnt te zijn, te oordeelen naar den aankoop van perceelen welke de Minister van Justitie aldaar onlangs bewerkte, aankoop welke bewijst, dat de Regeering zoodanige stichting beoogt. Alsdan zal elke gulden dien men tot instandhouding der Hollandsche toekomst-architectuur van den Hoogen Raad zal hebben uitgegeven, betreurd worden.

In de laatste tijden heeft het niet ontbroken aan aansporingen van de zijde der Tweede Kamer om de ellendige toestanden van het Binnenhof te verbeteren. Bij de behandeling van hoofdstuk IX der Staatsbegrooting voor 1889 werd aangedrongen op een restauratie van de groote Hofzaal „volgens een wel doordacht plan”, voorts van de zaal van Gecommitteerde Staten onder de 1^e Kamer en van het torentje van Binnenlandsche Zaken.

De Minister verklaarde zich bereid de restauratie van het Binnenhof en inzonderheid van de groote Hofzaal ter hand te nemen. Maar hij zeide te recht, *dat hij alvorens voorstellen tot restauratie te doen, een volledig plan wenscht te doen opmaken, en een vertrouwbare raming der kosten, niet om het geheele werk tegelijkertijd te ondernemen, maar om zekerheid te hebben omtrent hetgeen te verrichten is, omtrent de wijze waarop dit zal geschieden, en omtrent de kosten die daarvan het gevolg zullen zijn.* Gulden woorden inderdaad.

Hij wees bij die gelegenheid er op, dat de zeer omvangrijke en steeds toenemende archieven der Departementen bijzondere maatregelen noodig maakten, daar weldra al de beschikbare ruimte gevuld zal zijn, en dat bij voorbeeld al aanstonds voor het omvangrijk archief van Binnenlandsche Zaken een bergplaats moet aangewezen worden, wil men de groote Hof- of Ridderzaal restaureeren. Hoe dit geschieden moest, werd juist overwogen, terwijl ook werd uitgezien naar geschikte localiteiten om de bureaux van Binnenlandsche Zaken tijdens de verbouwing van dit Departement te huisvesten.

Het volgend jaar deelde Waterstaat mede, dat het noodige overleg gepleegd werd omtrent de restauratie en verbouwing der Ridderzaal en van Binnenlandsche Zaken, en dat weldra mededeelingen en voorstellen te verwachten waren. Sommige leden der Kamer drongen nu meer bepaald aan op een restauratie van Binnenlandsche Zaken. Bij het lezen van het Voorloopig Verslag zal ieder die onze architectuur en het Binnenhof bestudeerd heeft, wel eenigzins vreemd hebben opgekeken, waar „sommige leden” der Kamer het denkbeeld aanprezen, om Binnenlandsche Zaken te restaureeren „in geen anderen stijl dan in dien, waarin sedert 1878 de restauratie van andere gedeel-

ten van het Binnenhof heeft plaats gehad". De zin dezer aanbeveling is duister: immers de stijl van die andere gedeelten waaraan men zich wenschte te houden, is naar gelang der gebouwen verschillend; van het Buitenhof af gerekend, is afwisselend gerestaureerd in de stijlen van 1500, van 1652, van 1639, van 1680 en van 1697, dus in vijf diverse stijlen ontleend aan eene periode van niet minder dan twee eeuwen, waarin juist elke dertig jaren een zeer onderscheiden stijl voor den deskundige te erkennen valt. Hoe nu bijvoorbeeld het torentje dat van omstreeks 1550 is, kan worden gerestaureerd in den stijl van 1639, 1652 of 1697 is een ware puzzle. Maar wie weet wellicht heeft men met „geen anderen stijl", bedoeld die ongelukkige gothiek te caveeren, welke nog sommige verlichte mannen de nachtmerrie bezorgt. Zij mogen gerust zijn; het zal wel in niemands brein opkomen om Binnenlandsche Zaken gothiek te bouwen; maar aan den anderen kant hoop ik dat zij zich zullen getroosten dat de Ridderzaal puur gothiek is en blijft; het moge in hun oogen een groot ongeluk zijn, men mag hopen dat zij niet er op zullen aandringen dat ook dit monument „in geen anderen stijl worde gerestaureerd dan in dien der overige gedeelten" welke alle minstens 250 jaren jonger zijn.

Bij de behandeling der laatste begrooting drongen sommige leden der Kamer op de restauratie van het Binnenhof aan; andere meenden dat ook Buitenlandsche Zaken moest gerestaureerd worden; nog andere daarentegen zagen van geenerlei restauratie de noodzakelijkheid in.

Waterstaat antwoordde dat men de meening deelde van hen die spoedige voortzetting der restauratie wenschten. Herhaald werd dat het niet in de bedoeling der Regeering lag alles te

gelijk te ondernemen; en opgemerkt werd dat ook te rade behoorde gegaan te worden met de beschikbare middelen en de eischen van zoo menigen anderen tak van dienst.

Eindelijk zeide de Memorie van Antwoord dat als de restauratie van het Binnenhof voltooid was, de verbouwing of verplaatsing van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken een punt van overweging zou moeten uitmaken.

Drukt deze laatste zinsnede 's Ministers bedoeling wel juist uit? Dat niet alles tegelijk zou ondernomen worden en dat men ook de uitgaven in het oog moest houden, was reeds in de Memorie van Antwoord der Begrooting voor 1889 gezegd. Dit is inderdaad een axioma voor geen tegenspraak vatbaar; materieel en financieel kunnen alle gebouwen van het Binnenhof bezwaarlijk te gelijk onder handen genomen worden.

Doch er schijnt geen overeenstemming te bestaan tusschen het antwoord in 1888 en dat in 1890 gegeven, waar in het eerste jaar verklaard werd, dat de Minister *alvorens voorstellen tot restauratie te doen, een volledig plan wilde doen opmaken*, ten einde zekerheid te hebben omtrent hetgeen te verrichten is, terwijl men daarentegen nu vernam, dat *eerst na de voltooiing van de restauratie van het Binnenhof het een punt van overweging moest uitmaken of het Ministerie van Buitenlandsche Zaken moest worden verbouwd of zelfs verplaatst*.

Hoe kan het lot van het ministerie van Buitenlandsche Zaken hetwelk met een hoek tusschen de Tweede Kamer en den Raad van State ingeschoven is, en waarvan het voorplein dat aan de Binnenhof-gebouwen grenst een uitmuntend kosteloos bouwterrein levert, — hoe kan het lot van dit ministerie overwogen en beslist worden na, en derhalve onafhankelijk van de beslissing omtrent het lot en de restauratie der Binnenhof-

gebouwen zelven? Moet niet juist vóór dat iets ingrijpends aan het Binnenhof gedaan wordt, bestudeerd en uitgemaakt zijn wat van Buitenlandsche Zaken zal worden? Gesteld men komt tot de conclusie dat, wegens de weelderige Trèveszaal en oude Staten-Generaalzaal voor diplomatieke receptien zoo uitnemend geschikt *), het tegenwoordig ministerie van Waterstaat aan Buitenlandsche Zaken moet gegeven worden, zal dan ten behoeve van Waterstaat een nieuw gebouw op de terreinen van het ministerie van Buitenlandsche Zaken te stichten zijn, of zal daar beter Binnenlandsche Zaken komen? Moet dit niet thans worden onderzocht en beslist, ook in verband met eene verbouwing van Binnenlandsche Zaken, waarvan de uitbreiding weer afhankelijk is van den omvang dien zijn onzekere buurman zal hebben?

Of indien, zooals beweerd wordt, het denkbeeld bestaat het nu aangekocht huis *van Wassenaer* naast den Schouwburg eenmaal definitief voor Buitenlandsche Zaken te bestemmen, moet men dan niet nu bepalen waartoe Buitenlandsche Zaken zal dienen? Dit zou nog meer klemmen, indien in het hier veronderstelde geval Buitenlandsche Zaken terstond definitief naar dat huis werd overgebracht, een denkbeeld dat *casu-quo* wegens zijn eenvoudigheid allezins de aandacht verdient.

Het antwoord schijnt niet twijfelachtig te kunnen zijn.

Het is in alle opzichten zeer noodig dat het juiste denkbeeld hetwelk de tegenwoordige Minister van Waterstaat in 1888 uitsprak, worde verwezenlijkt, en dat ieder, in de eerste plaats de Kamers, hem daarin steune; namelijk *dat alvorens tot welke restauratie of verbouwing ook worde overgegaan, een VOLLEDIG*

*) Tijdens de Republiek werden inderdaad vorsten en ambassadeurs in die twee zalen opgewacht en ontvangen. Czaar PETER de Groote onder anderen.

plan worde opgemaakt; ik voeg er bij: een plan niet slechts van een raming vergezeld, maar ook met een gemotiveerd rapport toegelicht; en voorts dat dit plan alvorens voor de uitvoering vastgesteld te worden door eenige deskundigen worde onderzocht.

In dit plan en in dit rapport behooren de questien overwogen te worden, die zich hier voordoen uit het oogpunt der administratieve belangen en behoeften, uit het oogpunt der techniek, uit dat van de historische, archeologische, of artistieke waarde der gebouwen, uit het oogpunt der eischen van den uiterlijken welstand, uit dat van het finantieel bezwaar en eindelijk uit dat der tijdelijke maatregelen voor de uitvoering noodzakelijk. Zoowel voor de Regeering en voor de Staten-Generaal als voor den Rijksbouwmeester met de uitvoering belast en niet minder voor de schatkist is die voorarbeid van gewicht, omdat daardoor waarborgen verkregen worden voor een deugdelijk goed doordacht geheel.

Ik zal er mij hier niet aan wagen zulk een ontwerp dat veel studie vordert, zij het ook slechts in hoofdtrekken te omschrijven. Maar op enkele punten wensch ik de aandacht te vestigen.

Het onderzoek zal zich aanvankelijk uitstrekken tot: *a* den toestand en de ruimte der bestaande lokalen en terreinen en *b* de vraag welke de behoefte aan lokalen is der verschillende Departementen, Administraties en Collegies.

Men zal bij het eerste onderzoek aanstonds een feit waarnemen dat de aandacht verdient, omdat het op de beantwoording der tweede vraag van overwegenden invloed is. Men zal namelijk zien dat al onze administraties gebukt gaan onder een overgroote massa steeds toenemende archieven,

feit waarop Waterstaat reeds in 1888 doelde. Slechts weinig personen vormen zich een voorstelling van die „indigesta moles”, van de vaak erbarmelijke en onveilige wijze waarop die geborgen is en van de ruimte aan vertrekken, zolders en vlieringen welke daardoor ingenomen wordt. Na den brand van het Ministerie van Marine, waarbij de heldenannalen van DE RIJTER, TROMP en al onze groote admiralen verloren gingen, en toen in 1849 toevallig het door den prins van Oranje bewoonde huis van Amsterdam op het Plein beschikbaar kwam, werden daarheen al de oude archieven overgebracht er onder een afzonderlijk beheer gesteld, een maatregel uitmuntend voor het behoud dier documenten en zeer nuttig voor de administratie, welke van bergen nagenoeg nooit benodigde stukken verlost werden. De grens toen aangenomen was de maand November van het jaar 1813. In de tachtig jaren die sinds dat tijdstip verlopen zijn, groeiden de archieven jaarlijks op zoo ontzettende wijze aan, dat men hier en daar op maatregelen bedacht was om onder dien last niet te bezwijken. Zoo vond men er in sommigen Departementen op uit, de archieven welke geheel waardeloos geacht konden worden, te vernietigen; doch de uitvoering van dit denkbeeld, aan onoordeelkundigen overgelaten, heeft reeds meermalen geleid tot betreurenswaardige destructie van later noodig gebleken documenten; dit was o. a. het geval met de dossiers betreffende de Scheldetol, welke door een filosoof naar den papiermolen werden verwezen „omdat de tol afgekocht was.” Men is dan ook bij verschillende administratieën reeds teruggekomen van dit geneesmiddel dat soms erger is dan de kwaal, en overigens niet op afdoende wijze het toenemend kwaad kan tegengaan; want het vernietigen van archieven heeft een

nauwelijks merkbaren invloed gehad op de groote aanwezige massas papier. Men kan er zich van overtuigen door een bezoek te brengen aan de verschillende bewaarplaatsen, waarvan vele overigens hoogst onveilig zijn. Bij brand zijn de meeste archieven niet te redden: alleen om de archieven van het Departement van Oorlog te evacueeren, zoude men als alles ordelijk toeging, ongeveer 18 uren noodig hebben!

De aangewezen weg om hier een verbetering aan te brengen die bezwaarlijk lang uitgesteld kan worden, is het verschuiven van den termijn van 1813 voor 's Rijks algemeen archiefdepot op het Plein tot dusver aangenomen. Zonder eenig bezwaar voor den dienst kunnen de administraties de archieven anterior aan 1830 of zelfs aan 1848 aan dat depot afgeven, waar zij bij voorkomende behoefte toch altijd te raadplegen zijn. Daartoe zal het noodig wezen bij het algemeen depot een bewaarplaats te bouwen, waartoe de tuin van 's Rijks Archief een ruime gelegenheid aanbiedt.

Tegenover de kosten van dezen maatregel — dien men overigens binnen korten tijd wel zal *moeten* nemen — staan velerlei voordeelen. Vooreerst zal men niet genoodzaakt zijn zoo groote uitgaven te doen om voor de verschillende administraties behoorlijke en brandvrije archiefbewaarplaatsen te stichten, iets wat anders onvermijdelijk is. Voorts zullen die administraties de beschikking terug erlangen over een groot aantal vertrekken, waarmede men op meerdere plaatsen in den nood aan bureaux zal kunnen voorzien, zoodat uitbreiding en aanbouw overbodig of minder aanzienlijk worden. Eindelijk ware uit een nieuwe archiefbergplaats nog een voordeel te trekken. Men zou met behulp van tijdelijke afscheidingen zulk een gebouw dat noodwendig uit talrijke groote ruimten bestaat,

met relatief geringe kosten, zoo kunnen inrichten, dat daarin de bureaux van Departementen of administratiën welke verbouwd moeten worden, tijdelijk een toevlucht konden vinden, hetgeen veel grootere uitgaven zou uitsparen verbonden aan den aankoop van huizen bestemd om voor korten duur de administraties op te nemen.

Uit een en ander volgt dat de evacuatie der overtollige archieven het eerste punt is dat te overwegen valt, de inleiding en voorbereiding als het ware tot de verdere maatregelen, omdat eerst daarna de behoefte aan lokalen voor de verschillende departementen en collegiën met eenige juistheid is te bepalen.

Staan de programma's van eischen vast, dan is te onderzoeken hoe daaraan op de geschiktste, minst omslachtige en minst kostbare wijze is te beantwoorden, een natuurlijk zeer moeilijk werk, maar eo ipso zeer noodzakelijk. Daarbij zal het raadzaam zijn niet te kortzichtig te wezen, doch een geopend oog te hebben voor de toekomst en zich te doordringen van het denkbeeld, dat men niet voor een paar jaren, maar minstens voor eene eeuw werkt, en dat daar waar men om finantieele of andere redenen niet terstond tot uitvoering kan komen, het beter is een definitief plan te maken waarvan de uitvoering wordt uitgesteld, dan een gebrekkig ontwerp tot stand te brengen, dat over 25 jaren met grooter kosten zal worden herzien. Als voorbeeld wijs ik op den zeer gebrekkigen toegang tot het Binnenhof aan de zuidzijde. Het is duidelijk dat de ontwerpen voor de verbouwingen aan dien kant reeds nu rekening moeten houden met het feit, dat men nagenoeg zeker eenmaal zal wenschen een breeden rechten toegang van het Hofspui naar het Binnenhofplein te maken.

Eenigzins op zich zelven staan de oudste gebouwen, namelijk de Groote Hof- of Ridderzaal met de daarachter gelegen gebouwen van Graaf Willem II (het Gerechtshof), omdat dit complex, nagenoeg uit denzelfden tijd dagteekenend, als het ware een eiland midden op het terrein van het Oude Hof vormt. De eigenlijke restauratie dezer oude monumenten in den oorspronkelijken stijl is een zuiver architectonische en archaeologische quaestie. Maar bijzondere studie zal de vraag eischen, hoe tevens voorzien zal worden in den dienst van het hooge rechtscollegie dat thans allerellendigst in de grafelijke woonvertrekken sinds de dagen van Karel van Bourgondie zetelt. Het pleit wel voor het geduld en de gelatenheid onzer landgenooten, dat zij zoo langen tijd den onmogelijken toestand dezer lokalen hebben geduld. Wie de reis trap op, trap af, onderneemt — en welke trappen! — die het publiek moet doen om een zitting van het Hof bij te wonen, en daarbij om zich heen ziet naar de vloeren, wanden, zolderingen, vensters enz. slaat de handen in elkaâr en vraagt zich af of hij in een der hoofdsteden van een beschaafd land en niet in de ruïne van een vuil egyptisch dorp verzeild is. Ik zal de laatste zijn om hier als contrast het Paleis van Justitie te Brussel aan te halen, maar ik mag wijzen op dat van Antwerpen, op dat van Gent, op het rijk gerestaureerde oude Justitiegebouw te Brugge; ik behoef zelfs niet buiten ons land te gaan: in alle de hoofdplaatsen onzer provinciën zijn de rechtsgebouwen ware paleizen, wanneer men die vergelijkt met het Gerechtshof te 's Gravenhage. Toch ware ook dit zoo te restaureeren, dat het een der interessantste en fraaiste gebouwen der residentie werd; want het bevat nog genoeg schoone elementen. De met bijzondere zorg op te lossen opgave zal

zijn, op passende wijze daaraan de vertrekken toe te voegen, die ter vervanging zullen moeten strekken van de lokalen welke het parket, de archieven, de griffie, de advokatenkamers, de conciergerie enz. thans in gebruik hebben, en die deels langs de Ridderzaal, deels zuidwaarts in een onaanzienlijken vleugel gelegen zijn, en bij eene restauratie zullen moeten verdwijnen. Daar nu het Gerechtshof ten westen tegen de Ridderzaal stoot en ten noorden en ten zuiden door straten begrensd is, zullen die nieuwe vertrekken noodwendig aan de oostzijde zijn uit te bouwen, waaruit al weder voortvloeit dat het aan die zijde aanwezig plein *) voor die bestemming beschikbaar gehouden moet worden.

Het is ongetwijfeld voor den dienst der Justitie wenschelijk dat de verschillende rechtsgebouwen in elkaars onmiddellijke nabijheid zijn, en daar drie dezer (Hooge Raad, Gerechtshof, Kantongerecht) reeds in niet ver van elkander verwijderde gebouwen zijn gehuisvest, schijnt het aangewezen daartusschen het gebouw voor de Rechtbank te plaatsen †), dat althans met het eerste en het laatstgenoemde in directe verbinding kan worden gebracht. Aan die zijde van het Binnenhof, thans uitwendig de onaanzienlijkste, ware bij de samenstelling van een goed doordacht ontwerp (dat ook althans den noordelijken zijgevel van den Hoogen Raad omvatte) een fraai front te verkrijgen, zoodat het geheele Hofplein een groot langwerpig vierkant zou vormen, in het midden waarvan de oude monumenten van de Graven Willem II en Floris V als de kern en oorsprong van

*) Het voorplein van den vroegeren Hoogen Raad, in de wandeling „het Helletje“ genoemd.

†) Natuurlijk is daarbij tevens te bepalen welke bestemming ware te geven aan het Huis GROEN, dat allicht een betere zou kunnen erlangen dan de tegenwoordige.

's Gravenhage zouden prijken. Alleen de achterzijde van Koloniën zou dan nog voor het oog een misstand leveren; de verbetering daarvan is wel aan een volgend geslacht over te laten, maar het tegenwoordige dient er op te letten, dat die verbetering niet onmogelijk wordt gemaakt, integendeel dat de weg daartoe reeds nu als het ware aangewezen worde.

Gelijk boven reeds is opgemerkt, behoort het Departement van Buitenlandsche zaken betracht te worden in verband met de voorzieningen voor het Binnenhof te nemen. Van dit ministerie en het daarbij behoorend voorplein (de oude Bassecour) is zeer veel partij te trekken door een oordeelkundig architect. Thans is het gebouw uit- en inwendig onaanzienlijk, als men een fraaije zaal op de benedenverdieping en een paar vertrekken op de bovenverdieping van het hoofdgebouw uitzondert, die aan den vroegeren luister herinneren, toen de Stadhouders Willem IV en Willem V het bij hun paleis getrokken hadden. Indien men dit gebouw dat slechts twee verdiepingen telt, en waarin zeer veel plaats aan gangen en trappen verloren is, verving door een goed ingedeeld gebouw van drie verdiepingen, zou men reeds zeer veel localiteit winnen. Doch groote voordeelen geeft de omstandigheid, dat vóór dit gebouw de ruime bassecour een uitmuntend, vrij en aan het rijk behoorend bouwterrein aanbiedt. Het is mogelijk aldaar een gebouw op te trekken uit twee vleugels bestaande, de eerste haaks op het Stadhouderlijk kwartier gelegen, stootende tegen de trap die tusschen dit en het gebouw van den Raad van State gelegen is, en zich uitstrekkende langs de rooilijn van de Besognekamer; de andere vleugel liggende tegenover en evenwijdig aan de Twee Steden. Deze twee nieuwe vleugels, welke de regelmatig-

heid en het aanzien van het Buitenhof zouden verhoogen, kunnen gemakkelijk ruim een dertigtal groote en kleine vertrekken leveren.*) Het vierkante plein tusschen deze vleugels, den Raad van State en het hoofdgebouw van Buitenlandsche Zaken, gelegen, en dat (zooals dat van het Ministerie van Justitie) door een poort waren te bereiken, zou een oppervlakte van minstens 600 M² kunnen behouden, zoodat al de daarop uitzijende lokalen ruim verlicht zouden zijn.

Het denkbeeld tot aanbouw van vleugels aan het Buitenhof, al dan niet gepaard met dat tot vernieuwing van Buitenlandsche Zaken, komt mij voor om meerdere redenen de aandacht in hooge mate te verdienen. Vooreerst benuttigt men een uitmuntend gelegen bouwterrein, dat aan het Rijk niets kost, en thans ongebruikt ligt. Men heeft gelegenheid een groot aantal bureaux te scheppen, welke met de lokalen van het Stadhoudelijk Kwartier, van den Raad van State en van de Tweede Kamer in verbinding konden staan. Maar vooral, men zou deze aanzienlijke vermeerdering van lokalen kunnen bekomen, zonder eenige stoornis te brengen in eenige andere administratie, want daar men op een vrij terrein zou bouwen, zou geen enkel ambtenaar ter zake van dien bouw behoeven te verhuizen. Er is meer. Als deze vleugels gereed gekomen waren, zou men daarheen tijdelijk en naar gelang der behoefte de bureaux kunnen overbrengen uit die gebouwen welke successievelijk een verbouwing ondergaan. In afwachting dat die vleugels hun definitieve bestemming vervulden, zouden zij strekken tot een hulpmiddel ter voorziening in de tijdelijke behoefte aan lokalen

*) Met de *bestaande* gebouwen van Buitenlandsche zaken zou men een totaal van ongeveer 60 vertrekken bekomen, welk getal door een doelmatige verbouwing van de bestaande gebouwen natuurlijk veel grooter zou worden.

door verbouwingen te weeg gebracht, ten gevolge waarvan het huren of aankopen van woonhuizen, die in den regel voor bureaux minder geschikt zijn, althans gedeeltelijk kon worden vermeden.

Het komt mij voor, dat deze korte aantekeningen voldoende zijn om aan te toonen hoe juist het beginsel is dat, — nu te dikwijls reeds zonder stelsel is gebouwd en verbouwd en nu elke strook gronds benuttigd moet worden, — vooraf, zooals Waterstaat in 1888 bedoelde, een behoorlijk gemotiveerd „plan d'ensemble” worde voorbereid, ontworpen, beoordeeld en vastgesteld, met een raming van kosten, een indeeling van het werk over verschillende werkjaren, en een plan tot het treffen van voorzieningen om gedurende de uitvoering den dienst der administratie tijdelijk met de minste kosten te verzekeren. Worden niet bij het graven van een vaart, zooals b.v. het Merwedekanaal vooraf de talrijke daarbij voorkomende questiën — en deze zijn van zeer verschillenden en vaak moeilijken aard — nauwkeurig onderzocht, overwogen en beslist, eer men een spade in den grond steekt? is wat rationeel is bij een ingenieurswerk, het niet eveneens bij dat van een architect? en is het Binnenhof niet dezelfde inspanning, dezelfde voorzichtigheid waard?
